

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ԿՐԻՏԻԿԱ

ՀԳՂ.ԳԳ.ՕԳԶ.ԴԱՂԺԱՆՆ

Ն-19

ԱՐՄՅԱՆ

1840

ՅԵՐԵՎԱՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵ Ք.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МИКАЭЛ НАЛБАНДЯН

К Р И Т И К А
СОС И ВАРДИТЕР
НАЦИОНАЛЬНЫЙ РОМАН
Г. ПЕРЧА ПРОШЯНЦА, 1860. ТИФЛИС

Под редакцией ОВИКА МЕЛИКЯНА
Комментарий АР. МКРТЧЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1 9 4 0

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՅՁԻ. ԳԳ. ԵԳԶԴԴԿՈՅԿԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Կ Ր Ի Տ Ի Կ Ա

ՍՈՍ ՅԵՎ ՎԱՐԴԻԹԵՐ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. ՊԵՐՇԻ ՊՐՈՇՅԱՆՑ, 1860. ԹԻՖԼԻՍ

Խմբագրությամբ Հովհիկ ՄԵԼԻԿՅԱՆԻ
Կոմենտար ՀԱՐ. ՄԿՐՏԶՅԱՆԻ

ԱՐՄՖԱՆ - Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1 9 4 0

10 JUL 2013

70.860

Տպագրվում և ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակա-
դեմիայի Հայկական Ֆիլիալի նախագահությամբ
վերողմամբ:

ՄԻԿԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻՆ
К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
МИКАЭЛА НАЛБАНДЯНА

(Սիրական յեղբոր, Խ. Պ. Ոս...ին նվեր)

Մի թէ, որ ննջեցեն այլ ոչ ևս
յաւելուցուն յառնել...

Ս ա ղ մ ո ս Դ ա վ թ ի
Պ. համար 9

Ազգային սեփական դպրությունը եյապես հիմնվում է ազգային բանաստեղծության վրա և այնպիսի աշխատութեանց, վոր հայկական հոգու բղխածք լինելով հայ ազգին եյին վերաբերվում դարձյալ: Ընդհանուր մարդկային գիտութեան վերաբերյալ գրքերը, թեև այն, մեծ պատիվ են բերում մի ազգի, յեթե սա հարուստ էր այդպիսիներով, այնուամենայնիվ այդ գիտութեանքը մի վորեւիցե ազգի սեփականութեանը չեն, այլ բովանդակ մարդկութեան, թեև նոցա մշակողքը միայն մի քանի առաջադեմ ազգեր յեղած լինեյին: Ազգերի սեփական դպրութեան մեջ, այսինքն նոցա բանաստեղծական գործերի մեջ յերևում է նոցա հոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ և քնքույշ բաներ, վորի համար պատմութեանը տկար է և կարոտ բանաստեղծութեան ոգնութեան:

Թե ինչպես է յեղել մեր ազգի շատ հին ժամանակների բանաստեղծութեանը մենք թեև վոչինչ գիտենք դրական, բայց և այնպես ընդհանուր պատմութեան և ընդհանուր դպրութեան պատմութեան տված լուսով,— վորովհետև որինավոր բանաստեղծութեանը հետեանք է մի որինավոր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ

մեր հայերիս կյանքը, վոչ թե առասպելների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, յերբեք չեն ունեցել մի կանոնավոր և լոգիկական աճելություն և կերպարանագործություն,—դժվար չեն հասկանալ, յեթե միայն չկամենայինք անձնախաբեղությամբ և կամավոր կուրուցթյամբ յերևակայել յերբեք չունեցած պարծանքներ, վոր թե պատմության հայտնի ժամանակներում, յերբ քիչ շատ ձեռք ու վտար ունեւր Հայաստանը, մենք չենք ունեցել մի որինավոր, յեկրոպական հասկացողությամբ, բանաստեղծություն, այն առասպելական ժամանակներէ յեղածները պիտի լինեյին շատ հասարակ և խեղճ բաներ: Թողնելով այն պարոններին, վորոնց սիրելի յե այդպիսի բաների պարապմունքը, մեր հին, վորպիսի և իցե, կամ թե բնավ չեղած բանաստեղծությանց ուսումնասիրությունը,—մենք պարտականություն ունինք հրատարակել, թե պ. Աբովյանցի «Վերք Հայաստանին» և Սոս և Վարդիթերը հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության*։ Այո, արդարությունը նույնպես պարտք ե ոչնում մեր վրա բարձրաբարբառ հռչակել պ. Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս» մականգրով վիպասանությունը, վոր տպվում եր 1861 թվականի Հոսիսափայլի մեջ, և վոր ափսոս

* Ձենք մոռացած «Նահապետ» ստորագրությամբ Հ. Դևոնդ Ալիշանյանց արժանավոր վարդապետի հրատարակած հոյակապ քերթվածքը.—«Պլուզն Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ» և մյուս բոլոր աշխարհաբար վտանավորքը, բայց այստեղ չհիշեցինք, վորովհետև արձակ բանաստեղծության վրա յեր մեր խոսքը, տպա թե վոչ, չափաբերական քերթվածոց մեջ, արժանավոր վարդապետը Խոսրոս չունի. յեթե մենք լռենք, Ավարայրի բլրուլը կխոսի... «Կանչն պլուզիկ, կանչն հողեձայն. արդյոք դոխա մահուն սուրբ հիշե՞ վարդան»...

հազար ափսոս, հեղինակից կամ Հոսիսափայլից կախում չունեցող պատճառներով ընդհատվեցավ: Մեր կարծիքով այդ գործին ավելի պատշաճ եր «Քաղցկեղ Հայաստանի» անուն ունենալ, քան թե կապվել մի պարեգոտավորի անունի հետ, վոր շատ կարելի յե թե անաջողության ել պատճառ դարձավ: Յեթե յերբ և լինի այդ կիսատ մնացած գործը ավարտվի, միևնույն հոգով և հմտությամբ շարունակվելով, այն ժամանակ մեր նոր դարության մեջ այդ գործը այն տեղը կունենա, ինչ տեղ ուս դարության մեջ ստացել և «Մեռած անձինքը»: Թող կանխիկ ընդունի մեր սրտանց շնորհակալությունը հայկական Գողգը, վորին մաղթում ենք մի փայլուն դարոց:

Մենք մի ուրիշ աշխատություն ել գիտենք, հայ հեղինակի, հայոց կյանքից բղխած, մի շատ կենդանի և շատ սրտաշարժ գործ, բայց, ձախողակի, հայ գրով թեև այլև այնպես տաճկերեն գրած: Մենք խոսում ենք «Ագապի» մականգրով ազգային վիպասանության մասին: Խրթին տաճկաբանությամբ ե գրած և մեր փոքր ի շատե տաճկադիտությունը տկար ե այդ գիրքը թարգմանելու համար. (այնտեղ շատ արաբական կամ պարսիկ բառեր կան, վոր մենք չենք հասկանում), բայց և այնպես, գործի սկզբից մինչև վերջը մեր զմայլանքը աճելով աճում եր, յերբ կարդում եյինք այն հոգեշարժ, սրտաշարժ և տխուր անցքի պատմությունը. ուր ազնիվ որիորդը—Ագապին—զոհ ե գնում գիշերադեմ մարդոց գժոխային կրոնամոլության և դավաճանության, վորին կարող եր նախանձել և ինքը Լոյոլան, ուր ազնիվ սիրահարը—Հակոբ աղան—նույնպես զոհվում ե մի ջլային տենդի, վոր առաջացել եր Ագապի օրիորդի սգալի վախճանի պատճառած հարվածից: Բնա-

կանությունը և արվեստը իրար հետ ըծորդված են այդ գործի մեջ: Վերք Հայաստանին չունի այնքան արվեստ, Սոս և Վարդիթերը Վերք Հայաստանուցն ել քիչ ունի, թեև ունին բնականություն: Ագապին, արվեստի կողմից կարող ե գիմանալ խիստ քննության: Բնականության կողմից և հոգեբանական հարադատության մասին շատ բարձր ե յեվրոպական ամենավեր վիպասանություններից: Մենք ցավում ենք և ցավելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի յեղբայրակիցքը, վոր մինչև այժմ հայերեն չթարգմանեցին այդ գործը*: Թե ի՞նչ պատճառով տաճկերեն ե գրել դորա հեղինակը, կամ թե ո՞վ ե այդ աղնիվ հեղինակը, մեզ հայտնի չե: գիրքը տպած ե անանուն: Յերանի թե մեկ որ հայերեն կարդայինք այդ հոյակապ և աղնիվ գործը: Ավելորդ ե ասել, վոր միայն Տաճկաստանի առաջնակարգ հայ գրչական բան ե նորան թարգմանելը: չլինի թե ուստիցի հայերը փորձ վորձեն:

Բայց մենք հեռացանք մեր ուղիղ ճանապարհից, մեր գրության խորհուրդը ե Սոս և Վարդիթերի քնննությունը: Մենք քանի ու քանի անգամ կարդացինք այս գործը և ուշադրությամբ, գալիս ենք այժմ անաչառապես հրատարակելու մեր կարծիքը այդ աշխատության մասին: Յեվ իրավ վոր, հարկ չկա կողմնապահության, այնքան դուռ և անհակառակելի արժանավորություն կա Սոս և Վարդիթերի մեջ, վորի այս ու այն տեղ, այս ու այն կողմից յերեցած թերությունքը, հեղինակի անուշադրությունքը՝ մի փոքր ել հեղի-

* Ալեքսանդր Դյումայի «Գոթական մատուռն» են թարգմանում. արգարե «Մարգարեն իր գավառի մեջ պատիվ չունի». ինչ ասես:

նակին շրջապատող աշխարհի ազդեցքը, յեթե նաև ամենայն խստությամբ դրվին անդամահատական գառակի տակ, այնուամենայնիվ, գործի ընդհանրական ամբողջությունը և եյական արժանավորությունը կմնա և կմնա: Յեվ վորովհետև այս կողմից յերկյուղ չկա, վորովհետև մեր անաչառ քննությունը բնավ յերեք չպիտի նսեմացնե նորա արժեքի և քանքարի փայլը, այս պատճառով մենք հաստատ վորոշում ենք ամեն նորա արժանավորությունը խոստովանելով, տեղ-տեղ յերեցած անհարթությունքը չմոռնալ: Հաստատ հավատացած ենք և հույս ունինք, վոր մեր անկեղծ ու արդարադատ, թեև խիստ և անկաշառ քննությունը, յեթե համբուրելի հեղինակին ոգուտ չբերե, քնաս վոչ յերեք:

Համարձակ կարող ենք ասել, վոր արգո հեղինակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, վոչ ավելի և վոչ պակաս, մի անխարդախ հայելի յե, ուր ցոլանում են բնության ճառագայթքը: Մենք նայեցանք այդ հայելու մեջ և տեսանք ինչ վոր ցույց եր տալիս նա. և ծանոթ լինելով մեզ նորա ցույց տված բնությունը, վկայում ենք հայելու արժանավորությունը: Պ. Պոռշյանցը պրծավ իր պարտքից, այժմ մերն ե կարգը նորա համար հայելի դառնալ և ցոլացնել հեղինակին նորա սեփական գործը, այս իր տեսակի «ճառագայթներ իր կրկին բեկրեկումն» ե: Հույս ունինք, վոր մեր ապակու յերեսը նույնպես հարթ լինի և նորա թանձրությունը դուզահեռաբար հավասար. հույս ունինք, վոր վոչինչ չկարողանա դավաճանել ճշմարտության: Մեր հատվածը նույնպես շարք չունի, ինչպես մեր քննության առարկան—Սոս և Վարդիթերը:

Շատ կարգալ հարկավոր չե Սոս և Վարդիթերը,

խմանալու համար, թե ինչ տեսակ հեղինակի հետ ե կար-
դացողի գործը. նորա հոգու վտակեղարյան անմեղու-
թյունը փայլում ե ամեն տողի մեջ: Այդ մի շատ բնա-
կան գործ ե ե իր պարզությամբ ավելի նմանում ե
այն փարեղի բնական աղբյուրներին, վորոնց ջուրը ա-
ռանց մարդկային ճարտարության, առանց ջրմուղների,
առանց մարմարոնյան շատրվանների ե հռովմեյական
ազուգանների վազում ե սարի լանջով ե իր գնացքի
մեջ, իր դիպած ամեն մի խոտի, ամեն մի թփի տերե-
ները պսակում ե ադամանդյա կաթիլներով. ե առանց
մի նեղ սահմանի մեջ փակվելու ազատորեն վազում ե
դեպի ուր վոր քաշում ե նորան բնության որենքը, հո-
վություն, զովություն ե պտղաբերություն տարածելու
համար:

Սոս ե Վարդիթերը դրած ե մեր առջև նախ ե ա-
ռաջ վորպես բանաստեղծություն, վորպես վիպասանու-
թյուն. բայց վոչ ձևի մտածությունը ե վոչ դեպքերի
դասակարգությունը կարող են, գոնե մասնավորապես,
համեմատվիլ նորա պարզ, անզարդ ե բոլորովին ան-
խաբդախ ե բնական նկարագրությանցը: Խոսք չկա, վոր
այդ գործը բանաստեղծություն ե. բայց բանաստեղծը
վորտեղ ուղղակի խոսում ե բնության լեզվով, ուր մի-
այն լոկ թարգման ե լինում բնության ե ստորագրում
ե այն, ինչ վոր այժմ ամեն մարդ կարող եր տեսնել ե
ստուգել, հոյակապ արժանավորություն ունի. իսկ ուր
մեկ վայրկյան անգամ, արգո հեղինակը բնությունը
թողնելով, ոգնություն ե խնդրում յերևակայությունից
ե հնարաստեղծում ե անբնական բաներ, այնտեղ գոր-
ծի արժեքը թուլանում ե ե անհամեմատ թուլանում ե:

Ընդհանրապես, նկարագրված բնավորությունքը

ապշելի հարազատություն ունին. բայց յերբեմն ավելի
գորություն կամենալով դնել գլխավոր (համարված)
ներգործողների մեջ ե անդադար նոցա մոտ ուզելով
պտուտ գալ, հեղինակը վոչ միայն շատ տեղ հարեանցի
ե յերկու խոսքով ե անցնում յերկրորդական ներգոր-
ծողների մոտից, ինչպես են Անուշը, Արշամը, վոր Գե-
ղամ ել ե ասվում, Գարեգնի մայրը ե այլն ե այլն, այլ
շատ զգալի կերպով կեղծ վիճակի մեջ ե դնում իր զը-
խավոր ներգործողներին, ինչպես են, Սոսի թագավոր-
ոճ (Շահ-մար) բռնելը, Սոսի քարափի գլխին աղոթելը
ե այլն: Հայտնի յե, թե գլխավոր ներգործողների վե-
րաբերությամբ, մի առնված միջոցում, բնականի նկա-
րագրությանց պաշարը գործ դրվելուց հետո, յեթե հե-
ղինակը չպարապի յերկրորդական բնավորությանց
կերպարանագործությամբ ե նոցանից նոր ուժ ե նոր
գորություն չառնու իր գլխավոր հերոսի համար, նախ վոր
այդ հերոսը տկարանում ե, վրա յերկու, վոր յերկրոր-
դական ներգործողքը շատ շիկանում են. թեև հեղինակի
նպատակը ե ընդհանուրի վարքն ու բարքը ցույց տալ,
բայց յերբ այդ վարք ու բարքի այս կամ այն մոմեն-
տի համար թանձրացնում ե այս կամ այն գլխավոր
բնավորությունը, հայտնի յե թե պարտք կա նորա
վրա բնության սահմանից դուրս չբերել նորան:

Նկարագրությունը կյանքի այնպիսի յերևույթնե-
րի ե անցքերի, վորին մասնակից ե բազմությունը,
վորպիսի յեն Մողնու կամ Վարդավառի ուխտերը, վի-
ճակը կամ «Հավիլի շուռ տալը», հարսանիքը, (թեև
այս վերջինի մեջ, Սոսի ե թուրքի միսամարտության
նկարագրությունում, Սոսը դարձյալ դուրս ե գալիս իր
բնական շրջապատից ե բնությունը դառնում ե առաս-
պել) շատ ընտիր են ե վսեմ. իսկ այնտեղ, ուր բնա-

վորությունքը ներգործում են առանձին առանձին և ուր, նոցա ներգործություններից ավելի, ընթերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե դեպի հեղինակի խոսքերը, վոր առանց ուրիշի բերան տալու, ինքը հեղինակն և խոսում, այդ տեղերում բնությունը տկարանում և և հեղինակի յերևակայությունը և հնարագիտությունը ռզնություն չեն տալիս նորան:

Պ. Գ. Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս» գործում, մի հոյակապ արժանավորությունն էլ այն է, վոր նա բացի մի քանի անհրաժեշտ պատմական ծանոթություններից և արտաքին նկարագրություններից իր ներգործողների հոգեբանական կամ բարոյական վորպիսությանց մասին բնավ իր բերնից խոսելով հանդես չե գալիս. ներգործողքը իրենց խոսքերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ուլ և ինչ լինելը: Մեծ տարբերություն կա տեսնելու և լսելու մեջ: Այն հեղինակը, վոր ինքը բան չե ասում մեզ, այլ մարդիկ և հանում մեր առջև, ներգործել տալով նոցա,—նա ցույց և տալիս. ել տեսնելուց հետո լսելու կարոտություն չկա: Իսկ այն հեղինակը, վոր վոչ ամեն բան ցույց և տալիս ներգործողների ձեռքով, այլ յերբեմն իր բերնից և պատմում նոցա մասին, նա լսեցնում է, վորի տպավորությունը ավելի թույլ է, քան թե տեսնելու և շոշափելու տպավորությունը:

Սոս և Վարդիթերը, յեթե ուղիղն ասենք, պիտի նայլի վորպես ամբողջ մի ընկերության, վորպես ամբողջ մի գեղի նկարագիր իրեն իսկ արգո հեղինակի խորհուրդն էլ այս և, ինչպես ծանոթաբանում և հառաջարանի մեջ: Յեւ յեթե լավ ո շարքությամբ նայենք այս գործին, կտեսնենք, վոր նորա մեջ գլուցադրուն և գլուցադրուն ասվածները իսկի մյուս ներգործողներից

ավելի պաշտոն չունին, բացի նորանից, վոր փոթորիկը նոցա գլխին և գալիս: Սոս և Վարդիթերի մեջ կյանքը հասարակաց է. ավելի խմբերը հանդես ունին, քան թե նորանց կազմող անհատքը: Պաշտոն ունին սովորությունքը և ծեսերը, վորպես բազմության հասկացողության արդյունք ավելի, քան թե այդ սովորությանց և ծեսերը կատարելում ներգործող այս կամ այն անձը: Սոս և Վարդիթերը կարգալու ժամանակ, կարգացողի միտքը չի կապվիլ լոկ Սոսի կամ Վարդիթերի հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորությանց և անցքերի հետ, ուր, յերբեմն, հաղիվ հազ մի աննշան պաշտոն են ստանում Սոսը կամ Վարդիթերը: Այս գործի մեջ բանի ընթացքը առաջ և դնում առանց Սոսից և Վարդիթերից կախում ունենալու. այնտեղ հավասարապես հասարակաց և ներգործության պաշտոնը: Յեթե պ. Պռոշյանցի գործը համեմատենք նկարչության հետ, պիտի պեյզաժ ասենք նորան: Հեղինակի գլխավոր գաղափարը Սոսը և Վարդիթերը չե, այլ ընդհանուրի կյանքը, ծեսերը, սովորությունքը, ավանդությունքը և հասկացողությունը. իսկ Սոս և Վարդիթեր անձնավորությունքը առնված են վորպես ոգնական: Սոս և Վարդիթերը մենք չենք կարող ընդունել վորպես մի արհապատում վիպասանություն:

Այս խոսքերը չեն տկարացնում Սոս և Վարդիթերի արժանավորությունը, այլ միայն ցույց են տալիս, և վոր մենք նկատում ենք մեծ ուրախությամբ, թե պ. Պռոշյանցի քանքարը ավելի գորություն և ավելի ուժ ունի ընդհանուրի կյանքի և բնականի ստորագրելում. մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասությունը աշխատում են յերևակայության ոգնությամբ, և

վոր միշտ աջողութեամբ, ծածկել: Պ. Պոռշյանցը յերեւե-
կաբոտ չե այդ ոգնութեան, յեթե հավատարիմ ֆա իր
քանքարի բնավորութեան. նորա ստորագրութեանքը
այն աստիճանի ուղիղ, կենդանի և հարազատ են, վոր
թե մանր մունը յերեակայութեան անաջող արդունք-
ները անհետանալու լինին, Սոս և Վարդիթերը կարելի
յե ընդունել վորպես լոկ և պարզ նկարագիր բնութեան,
ուր բնականաբար և անբռնադատ փայլում են նկարա-
գրութեամբ ընկերութեան կյանքը, հոգեբանական ունա-
կութեանքը, բարոյական և ընկերական հասկացողու-
թեանքը:

Անշուշտ, հեղինակի անփորձութեանը և նորաբող-
բոջ յերիտասարդութեանը պիտի թողվին իրենց հետ-
քը այդ գործի վրա, առանց դորան չեր լինիլ. բայց,
աջողակի, ինչպես արդեն ասացինք, այդ թերութեան-
քը և խորդուբորդը հարթվում են, յերբ արժանավո-
րութեան բլուրները բարձրացնում են իրենց գլուխը:
Այսպիսի թերութեանց և հակասութեանց կարգ ենք
դնում մենք, որինակի համար, հետևյալ մի քանիքը:

Այն միջոցին, յերբ Վարդիթերը վարում է մի եր-
ված սիրունու պաշտոն, և վորի սերը արդեն յերկու
տարի յե, վոր մաշում է նորա սիրտը և հոգին, դեռ
նոր է վոխել ատամները, դեռ նոր է մտել տասնումի
տարեկանութեան մեջ: Սորանից, յեթե յերկու տարին
ել հանենք, այն ժամանակ կտեսնենք, վոր Վարդիթերը
ուրթը լման իննի մեջ զգացել է սիրու կրակը: Վարդի-
թերին վերագրված բոլոր ներգործութեանքը, հոգեբա-
նական ախտերը, ցանկականի և սիրու, գիտակցաբար
մինչև անձնագոյութեան աստիճան բարձրանալը, շատ
խելացի դատողութեանք, տեղ-տեղ ել կանացի սեռին
սեփական անձնապահ խորագիտութեան, այս ամենը,—

ասում ենք,—զարմանալի ներհակութեան ունին այն
հասակին, վոր նա ունի: Գիտենք, վոր կան աշխարհ-
ներ, ուր տասը տարեկան աղջիկը արդեն մայր է, բայց
այդ աշխարհները սահմանը փակված են խեղդեանի և
Այծեղջյուրի մեջ. արարատյան դավառը, վորի ցուրտը
առակ է յեղած հին աշխարհում, չունի հիշված աշխարհ-
ների ազդեցութեանը. այնտեղ տասնումի տարեկան
աղջիկը դեռ տղա յե, ուր մնա ուրթը կամ իննը տարե-
կանը: Յեվ այդ հասակում վոչ կազմվածքի բնական
աճելութեանը, վոչ իմացականի և զգայականի ախտե-
րը կարող եյին զուգապատշաճ լինել այն պաշտոննե-
րին, վոր Վարդիթերը ունի այդ գործում: Բացի սորա-
նից, ուրիշ կողմից նայելով, դարձյալ հարկավոր եր,
վոր այն միջոցին ավելի հասակավոր յեղած լիներ Վար-
դիթերը, նորա հայրը—Հեթումը անատամ ծերունի յե,
իսկ նորա մայրը պառավ: Յեվ վորպես թե հերիք չեր,
վոր այս ծերունիքը տասնումի տարեկան աղջիկ ունե-
յին, դեռ նորանից հետո ել ծնել են Փափակը, վոր
Գարեգնի մոտ է սորվում: Յեվ զարմանալի յե, վոր ինչ-
պես մեզ է թվում, որ Պոռշյանցը առանց հարկի և
ստիպողութեան ընկել է այս հակասութեանց մեջ: Յե-
թե մտածենք, թե նորա զիտավորութեանը յեղել է պա-
խարակել այդ կողմերի վաղ ամուսնութեանը իգական
սեռի, այդ բանում ել անաջող է. պատճառ, յեթե ու-
թը, իննը տարեկան աղջիկը սիրահարվում է և տասը
կամ տասնումի տարեկանը պատրաստ է սիրու համար
իր անձը զոհել, ուրեմն, վաղ ամուսնութեանը բնակա-
նաբար զգալի կարոտութեան է, յերբ հիմնվում է նա
իմացական և զգայական պահանջողութեանց վրա: Բայց
մենք չենք տեսնում մի պախարակութեան նշմարք և

3567-48

համարում ենք այս մի ակամա սխալանք, յեթե միայն մենք չենք սխալվում: Դիտենք, հեղինակը կամ շատ ուրիշներ ել, իբրև իրողություն կարող են իմ առջև դնել այն բանը, թե արարատյան աշխարհում շատ անգամ պատկել են 11—12 տարեկան աղջիկ. ուստի, վորպես թե անրնական չե Վարդիթերի հասակը: Պատկեր, ինչի չե, կարելի չե. մենք լսած ենք մեր պառաջներից, վոր սորանից 60—70 տարի առաջ, Նոր Նախիջևանի մեջ ել յեղել են այգալիսի անճուռնի պատկեր, բնության տարածամ բռնաբարությունք. բայց, այն ժամանակ, թող ներեն մեզ, Վարդիթերը չե կարող ունենալ այն բնական և հոգեբանական հատկությունքը, վոր վերագրվում է նորան և վոր անշուշտ հարկավոր եր տալ նորան, ամուսնի մեջ սիրո գործի գուգակ իրը պահելու համար: Հասակի այս անաջող առքը* խիստ անախորժ տպավորություն է անում կարդացողի վրա: Ասես թե Հայաստանի աղջիկները հին կամ նոր Բաբելոնների** աղջիկներն են, ասես թե Բորբորիտոն Շամիրամի թոռներն են:

Մարդու գեղջն և գալիս, յերբ տեսնում ե, թե տանումի տարեկան աղջիկը ընկնելով իր սիրականի վիրկը և համրուրվելով նորանից զգում ե, թե «ոխտը թիզ յեղ ե կանգնում նորա սրտին» (յեր. 26): Պետք չե նույնպես մոռնալ, վոր յեվրոպական մայրաքաղաք-

* Ասում բայի արմատը առ, հոգն առք, վորպես առու մն. մենք այս ումն ման հարկուրից փախչելու համար այս զիպվածում, առքը պիտի գործ դնենք վորպես առումն. ազգը շատ տեղ նույն նշանակությամբ գործ է անում առքը:

** Նոր Բաբելոններ ասելով իմանում ենք յեվրոպական մեծ քաղաքները:

ների մեջ անչափահաս աղջիկների ավերանքը* բնավ յերբեք ցանկականի կամ սիրու բնական հետևանք չեն**, այլ մեծ մասով արտասովի աղքատության արդյունք: Շատ, աղքատ կամ որական հացի կարոտ ծնողք վա-

* Այս աղերանքի սարսափելի որինակները կարելի չե տեսնել Հեռն Փոշե ֆրանսիացու «Ուրվագիծք Անգլիոն անունով գործի մեջ, ուր քսամնելի բաներ հանդես են հանած: Այնտեղ կան քաղաքներ, ուր ամեն 100 աֆրոդիտյան ցավով վարակված անառակ կանանց, 6 հատը մի չե տասը տարեկան անչափահաս աղջիկներ են: Նույն զրքի մեջ տեսնում ենք հետևյալ վկայությունը. «Մեր հիվանդանոցներից միսի մեջ յես տեսա հինգ անչափահաս և մանուկ աղջիկներ, վորոնք հիվանդ էին ամոթալի ցավով: Առաջինը 13 տարեկան եր, յերկրորդը 12, յերրորդը 11, չորրորդը 9 և հինգերորդը 8 տարեկան: Յերեքը այս աղջիկներից կորուցել էին իրենց անմեղությունը իրենց մոր տանը և կորուցել ե յին չափահաս մարդոց ներգործությամբ. An Exposure of female prostitution, by W. Lagan, City missionary. Անավասիկ արդարե, համբալք անուայ և անաղելի խակալութ պորտոյն խակութեան», յեթե յերանելի նարեկացին յեվրոպացի վոդաները տեսներ, Յեզեկիելի առակավոր յերկու քույրերը կրճառար Յեզիպատոսի մեջ պատճառ, սոքա առակ չեն, այլ լույս ցերեկով գործված իրողություն: Թնհ:

* Մենք խոսում ենք ընդհանրապես, ապա թե վոչ, կան բացառությունք, մանավանդ այն տեղերում, ուր անչափահաս աղալք յերկու սեռիցն ել միասին, սկսած 5—6 և յերբեմն ավելի մատող հասակից աշխատում են ջերմ գործարաններում: Մի կողմից քանի տարիներով անդադար և միապես ներգործող ջերմությունը, մյուս կողմից պճգալի որինակներ, վոր նոքա տեսնում են գործարաններում, զրգուցուցիչ և անարժան խոսքեր, վոր լսում են աչատեղ, ավերված չափահասներից, շատ անգամ, այն, ստուգապես զարթեցնում են նոցա զգայական ցանկությունը, թեև տարածամ և կազմվածքին մահաբեր հարված պատրաստելու համար: Անգլիոն մեջ, այս վիճակին պատկանում յերկու սեռի յերեխայքն ել արդեն 11—12 տարեկան հասակում կորուցած են վաղուց իրենց անմեղությունը:

ճառել են իրենց աղջիկները, յեթե թողունք վոմանց մոտ շռայլության կամ ունայն պճնասիրության համար արծաթ ճարելու բարբարոս խորհուրդը*, յեթե թողունք դժոխային պառաջների դավաճանության գոհվածները: Ո՛հ, այդ պառաջները ամեն որ յեկեղեցի յեն գնում, և ի՛նչպես ջերմեռանդ աղոթում:

Այո, սարսափելի հանցանք և ծնողքի կողմից, յերբ նոքա անառակության են ծախում իրենց զավակը. բայց ավելի թեթև⁶ և այն դադանական գործը, յերբ ծնողքը յեփում են և ուտում են իրենց զավակները: Հայտնի յե թե այս ել պատահում և սովի կամ պաշարման ժամանակ: Յեվ մեր ազգի պատմական հիշատակարանների մեջ տեսնում ենք այսպիսի դարհուրելի որինակներ. «ձեռք կանանց ողորմածաց եփեցին զմանկունս իւրեանց և եղև նոցա ի կերակուր», ասում և պատմիչը. (Հովհ. կաթ. Պատմ. Հայ. Մոսկվա. յեր. 143): Անճար աղքատությունը սովից ու պաշարումից պակաս է: Արտասովել պիտի քան թե սրտնեղել այն դժբախտ ծնողների և ավելի դժբախտ աղջիկների վրա:

Մենք հերիք համարում ենք վորքան խոսեցանք հասակի մասին. վորովհետև ձանձրալի կարող եր լինել

* Յրանսիո մեջ մի մայր վաճառեց իր տասներկու տարեկան աղջիկը անառակության. և յերբ յերեխայն, բնական աղքեցությամբ պժգալով այս անորենությունից ընդդիմանում եր, անորեն մայրը այնպես դարկեց նորա քթին բերնին, վոր խեղճ յերեխայի յերկու առամը միասին դուրս թափեցան: Այսպիսի որինակներ խիստ շատ են Անգլիո մեջ, ուր յերեխայք, կերակի որեւը փողոցում խաղալու համար, բանտարկվում են, ուր քաղաքներ կան, վորոնց մեջ կիրակի որերը չեն կարելի անպատիժ սուլել (Լեոն Փոշե): Հիանալի պարզ և անժխտելի որինակներ են սոքա, թե կրոնը յերբեք չեն կարող, միայնակ, բարոյականություն արմատացնել մի ազգի մեջ:

ընթերցողին, յեթե մենք անդամազննաբար, Ֆիզիոլոգիկաբար և հոգեբանաբար քննեյինք այստեղ իզական սեռի անհատների աճելությունը և սորա որեւքը, քայլ առ քայլ յերթալով նորա յուրաքանչյուր գլխավոր մոմենտների քամակից մինչև այն կետը, ուր անհատի կազմվածքը ստանում եր իր տեսակի հարատևությունը պահպանելու բնական ունակությունը:

Իբրև թերություն կարելի յե տեսնել և Արշավրի բնավորությունը, կամ մանավանդ նորա պաշտոնը: Գործի կատաստրոֆը, յեթե ուղիղն ասենք, գլխավորաբար հիմնված և Արշավրի դրժողության վրա: (Արշավրը յեթե չդրժեր, կարող եր Տիրանի մեքենայքը խայտառակել): Յեվ այդ մարդը, վոր առաջ այնպես սիրով ընդունում եր Սոսի առաջարկությունը, սրտանց յերգնում եր, վոր նորան տա իր քույրը, հանկարծ փոխվում և և դառնում և Սոսին մահաբեր թշնամի: Թե ստուգապես Արշավրի միտքը իր քույրը Սոսին տալ եր և վոչ խաբել, այդ պարզ յերևում և Հեթումի և իր կնոջ խոսակցությունից (յեր. 203), ուր Համասիյունը մեղադրանքով խոսում և Արշավրի մասին, թե առաջ շատ հորդորել և, վոր Վարդիթերը Սոսին տան, իսկ այժմ հետ և կանգնել իր խոսքից և ել չեն ուզում: Արշավրի խոսքը փոխելը և նորա դրժողությունը մեծ պաշտոն են վարում գործի մեջ և յեղկելի վերջի թելելը մի մասնով լարվում են և կառավարվում են նորա ձեռքով, կամ, նորա աղքեցությամբ. բայց, չնայելով այս բոլոր բաների վրա, մենք բան չգիտենք Արշավրի նենգության կամ դրժողության պատճառի մասին: Գործի բովանդակության մեջ չկա տեղ, ուր հանդես ունենար այս դավաճանությունը և կապված լիներ վիպասանության ընթացքի հետ վորևե կապով: Փա-

փակլի հայտարարությունն ե բոլորը, ինչ վոր կա (յեր. 125): «Գիտե՞ս, ինչ կա,—ասում ե նա Գարեգնին,—բանը փոխվեց, ճար ունիս տես. Արշավրի միտքը ընկանք հիմի թե ծուռն ա ելել, թե դուզ ա ելել ձեր հետ, չեմ իմանում, համա հիմի իմացվեց. երեկվանից դեսը հարիւր հետ կռիվ ա քցել, թե կամ թուրը վեր կուռնիմ ինձ կապանեմ, կամ թե չե Սոսին աղջիկ չեմ տալ. յես պտի տամ Զայրմայրի եղբորս քաւորին»։ Համաձայն ենք, վոր կոպիտ, կամ, նախնական և անքաղաքակերթ կյանքի մեջ բողոքական չնչին տհաճությունքն անգամ կարող են շատ ավերությանց պատճառ դառնալ և Արշավիրը ընդունակ ե, վոր չնչին պատճառով կամենա քնասել Սոսին, կամ վրեժ առնուլ նորանից. բայց, բանը այս ե, վոր ընթերցողը նաե այն չնչին պատճառը, նաե տհաճության մի լոկ նշմարք անգամ չե տեսնում բանի ընթացքում։ Հանկարծ լսվում ե Փափակի հայտարարությունը, վոր ավելի հիշեցնում ե մեզ Փրանսիական «le roi le veut»* խոսքը, քան թե մի բնական յերևույթի պատճառ կյանքի կամ նորա նկարագրության մեջ։

Մենք չենք ուզում իբրե թերության նայել Վարդիթերի մոր անխելք հողհողությանց վրա։ Փարպի գնալու ժամանակ, Համասիյուռը հրապարակով հայտնում ե իր տհաճությունը Սոսի հետամտության վրա. «սրտիս տախտակն են դադել». ասում ե նա (յեր. 92) իր հետի ուխտավոր կին մարդոցը և սպառնում ե, վոր ել Սոսին չտա աղջիկը։ Վարդավառին, ինքնամատուց կերպով, հրավիրում ե Սոսին և ուխտի հրապարակում (Հանաւանքում) համբուրել տալով Վարդիթերին,

նշան ե դնում։ Աշնան Մողնու ուխտին, իր մոտ հյուր յեկած կին մարդուն պատմում ե ինչ վոր Սոսի գլխովն անց եր կացել, ավելցնելով, թե «ել չենք տալի իմ աղջիկը»։ Թեև այս փոփոխամտությանց պատճառները զբաժ են անցքի բովանդակության մեջ, բայց դոքա թույլ են այս տեսակ կորուզել և վորոշ հետեանքներ ունենալու համար. կամ պատճառքը պիտի ավելի սաստիկ և ազդու լինեյին, կամ հետեանքը մի փոքր մեղմ։ Բայց մենք ասացինք, վոր չենք ուզում այս բաներին իբրե թերությանց վրա նայել, վորովհետե այս բոլորը կարելի չե վերագրել Համասիյուռի անկրթության, վորից սովոր ե ամեն բան տռաջանալ, ուստի և այնքան անբնական չեն հակասությունքը, վորքան այն, վոր Համասիյուռը վերևում հիշած Փարպու ճանապարհին հրապարակով նախատում ե իր գույտը. խայտառակելով և ամենի առաջ հայտնելով, թե յերիտասարդ տղոց ձի խաղացնելը, տաղ ասելը և Վարդիթերենց խմբից չհեռանալը բոլոր Վարդիթերի արածն ե։ «...Չեք իմանում, ասում ե նա իր ուխտակից կին մարդոցը,—ես մեր վիշացածի (Վարդիթերի) արա ն ա քոմմա... խաչն իմն ա, քյարամաթը (գորությունը) յես գիտեմ»։ Սուրանից մի վայրկյան առաջ ել, դարձյալ նույն տեղում Վարդիթերի վրա յե թափում իր ժանգը։ «Ա՛խ, ծակծակոտված, սե սրտի աղջիկ. ինչ անեմ, խավարեր են որը, վոր դու լիս ընկար. ես քչերը հերդ ջաղացն եր գնացել ինչ կլներ (?) մեզ աշխարհքի միջին թուք ու բեղնամ արիւր» (յեր. 92)։ Նայելով Աշտարակի կյանքի ընդհանուր վերաբերության (վորպես նաե բովանդակ հայոց ազգի կյանքի վորպիսության և հայ կանանց ընտանեկան և վորդիական պատվապահության), մենք չենք կարող թույլ տալ, վոր մի մայր այդպես հրապար-

* Թագավորն ե այդպես ուզում (Փր.):

ըսելով խայտառակե իր դուստրը, ուր ավելի չնչին բաները համարվում են խայտառակություն և թուշ ուրեքնամ են լինում: Մի մայր, հրապարակով աղապիսի խոսքեր իր աղջկա մասին ասելուց հետո, այնուհետև ինչ աղջիկների կարգ և դնում նորան. սորա վրա հարկավոր եր մի փոքր մտածել: Այն ել Համասփյուռը, վոր սովորաբար նկարագրվում և վորպես մի խորագետ կին. «Սատանի հետի վտոն եր պառավը», ասում և հեղինակը (յեր. 116):

Հայի պատիւը, վորեն կերպով, յեթե վոչ բոլորովին փրկելու, գեթ մի մասնով պաշտպանելու համար ստիպվում ենք կատարելություն չգտնել Սոսի փեսայի կամ քրոջ դավաճանությանց նկարագրության մեջ: Ասենք, թե Տիրանը վորպես մի անարգ մարդ կարող եր ընդունակ լինել աղապիսի դաժանության. բայց Սոսի քույրը, վոր վոչինչ թշնամություն չունի իր յեղբոր հետ, ինչպես, միայն իր երկա սաղրելով, այն խաղը կխաղար յեղբոր գլխին: Ավելի հավանական և, վոր քույրը իմանալով երկա դավաճան խորհուրդը իր յեղբոր ընդդեմ, յեթե չկարողանար հայտնի դեմ դնել նորան, գեթ ծածուկ տեղեկություն կտար իր յեղբորը, առանց ամենևին հոգով սրտով իր երկա դավադրության հաղորդ լինելու: Ազգակցական և քույր-յեղբայրական բնական կապերը այնքան ամուր, իսկ ստանալու կաշառքը մի թշվառ 15 մանեթ. մինչդեռ աղաք և դավաճանության ամութը գրեթե յեզիպտակոս բուրգերին հավասար: Չգիտենք թե ինչ մտածենք. միթե հավատանք: Բացի սորանից, ինչ խորհուրդ ունի դուռը կպղել և բանալիքն ել հանել: Սոսին իրենց տանը փակելով ինչ ոգուտ կարող եյին քաղել. մանավանդ, յերրնա բարկացած գոռում և թե «դուռը բաց արեք», Տի-

րանը, ահից, ծակերն և մոտում: Մնում և տակավին Սոսի մոր, այդ բանում, պիտակաբար հանդես գալը: Յեւ դարմանալի յե, վոր Վարդիթերի մայրը Արշավրի ձեռքում Գարեգնի մատանու շատ թույլ և անխելք խաղի մեջ, հաշվե թե նույն պաշտոնն և վարում, ինչ վոր Սոսի մայրը Տիրանի ձեռքում. յերկուքն ել ակամա դավաճանակից են լինում, մեկը իր վորդուն, մյուսը իր փեսային: Ասենք, կյանքի պարզությունը կարող և ոգնել, վոր հեղինակը մեկ մասնով արգարանա. բայց այս բաները ավելի յեն, քան թե պարզություն:

Այն մատանու խաղը, վոր հիշեցինք, շատ անաջող գյուտերից մինն և, շատ անտեղի անցք և բոլորովին խելքի հակառակ, յեթե աչքի տակ ենք առնում բոլոր հանգամանքը: Ինչ յերեխայություն և. «դու այսպես ասա կամ այնպես ասա» և այն խրատողից թելադրված մորը կամ իրեն իսկ խրատողին, վորպես թե աղջիկը տալը կամ չտալը կախվում և լոկ Գարեգնի խոսքից:

Առաջ ել ասացինք, վոր հեղինակը անդադար պաբապելով իր առաջնակարգ ներգործողների հետ, մեզ զրկում և շատ հարցասիրության արժանի տեղեկություններից: Շատ բան անց և կենում Գարեգնենց տանը. բայց Գարեգնի տան մասին գրեթե մենք վոչինչ գիտենք: Յերկու-յերեք տեղ, իբրև մի անհագագ բան յերևում և նորա մայրը. յեղբոր անուհն ենք միայն լսում, հարսի անուհն անգամ չգիտենք: Հաղիվ յերկու-յերեք անգամ տեսնում ենք Անուշին և լսում ենք նորա խոսքերը ծաղկազարդի որը յեկեղեցում և տերև տաբած ժամանակը—Վարդիթերի հետ, վորպես նաև Սոսի հետ ծաղկազարդի մանուշակների կամ գաթայի պատճառով: Յովում ենք, վոր ավելի ծանոթություն չունինք: Նույնպես Սոսի մեծ յեղբայրը—Պարեհուր հաղիվ

մի յերկու անգամ հանդես ե գալիս. նորա կինը բնավ
չէ յերեւում. իսկ փոքր յեղբայրը—Արշամը կամ Կեղա-
մը մի յերկու անգամ պիտակարար յերեւելուց հետո, իր
պաշտոնը ավարտում ե այգում, արագ քաշած յերեկո-
յին: Մենք մանավանդ ցավում ենք սորա մասին, վոր
այսպես փոքր հանդես ունի սա. պատճառ, հեղինակը
նորանով ցույց ե տալիս մեզ նոր սերունդի սկսպախ-
կյան ուղղութիւնը: Մեզ շատ ցանկալի յեր իմանալ,
թե այդ յերկնայէն ե փրկարար ուղղութիւն շրջանը
արդյոք վերջաւան տարածութիւն ունի այն տեղերի հայ
ընկերութեան մեջ: Մենք, ինչպես առաջ ել ասացինք,
թերութեանց կարգ չենք դնում այն չնչին անուշա-
դրութիւնը, վոր Սոսի յեղբայրը յերեւմտ անվանվում ե
Գեղամ (յեր. 48), իսկ յերեւմտ Արշամ (յեր. 35, 166):
Նույնպէս, Հեթումը խոսելով Սոսենց վրա, մի անգամ
ասում ե թե սոքա յերեք յեղբայր են (յեր. 98), իսկ
ուրիշ անգամ թե չորս (յեր. 172): Թերութիւնը չենք
համարում այս հակասութիւնը (թե ել չլինէին լնով
եր), վորովհետեւ բանի ընթացքը փնտս չէ կրում. Գե-
ղամ ե յեղեկ Սոսի յեղբայրը թե Արշամ, յերեք յեղբայր
են թե չորս, դորանով այլ ընթացք չէ ստանում կյան-
քը. բայց մենք տխրում ենք նայելով հեղինակի ժա-
տութեան վրա, յերբ բանը գալիս ե մեզ յերկրորդական
ներգործողների հետ ծանոթացնելու: Վարդիթերի յեղ-
բայրը, բացի Արշավրից ե Փափակից, մնում են բոլո-
րովին մութի մեջ. իսկ նոցա կնանիքը հայտնի յե, թե
«չխոսկան» են:

Կուզեցինք, վոր մի քանի թերութիւնը յեղած չլի-
նային, վորոնց կարգն ենք դնում ա) Գարեգին ձու-
նկարելը: Մենք ասելիք ունենալու չեցինք, յեթե, գլու-
խը քարը, լոկ մի խոսք կամ մի նշան դրեր նա ձվի

վրա. կամ շատ-շատ վորեիցե անցքի միայն մի մոմեն-
տը նկարեր. բայց, դու կրնալ տես, վոր պատկերներ
բովանդակութիւնը այնպիսի բազմապարունակութեան
ե այնպիսի փոփոխական ե շարժուն տեսարաններ ե
ստանում, վոր տասը պատկերի նյութ կլինի, վորոնց
խոսքերով միայն ստորագրութիւնը ամբողջ յերեսից
ավելի յե: Թողունք դեռ այն, վոր նկարի միջնորդու-
թեամբ ե այդ օտորագրութեան համեմատ խոսել բնավ
իսկ մի վորպիսի ե ե խեղճուկ տիրացվի գործ չէ: Բ) Այն
անտեր յերազները մենք առնում ենք վոչ միայն
վորպես ավելորդ ներմուծութիւնը, այլ վորպես շատ
անաշուղ փոխանակութիւնը բնական դեպքերի: Ասես
թե հեղինակի ուժը կարվում ե ե գործ ե դնում այդ
հնարը մնացած պարագութիւնը լցնելու համար, վոր
խաղաղ զանց առնելի յեր, վորպես նաեւ Սոսի, իր յեղ-
բոր Պարեաին, իր սիրահարվիլը պատմելը. ուր ասում
ե Սոսը, թե յերազում ե սիրահարվել Վարդիթերի վրա
ե այնտեղ մեջ ե բերում նա ծերունու անտեղի ե գաղտ-
նախորհուրդ միջնորդութիւնը ե այլն ե այլն: Այս ել
դարձավ անդյո՞ւտ Արշավանի Վերք Հայաստանի գործի
մեջ Սուսայի մի Հոփսիմեյի վրա յերազում սիրահար-
վիլը, վորին վոչ տեսել ե, վոչ ճանաչում ե ե վոչ գի-
տե: Մենք չգիտենք, թե ինչ մտածենք այս յերեւելթ-
ների վրա, բայց ե այնպես դրական թերութիւնը ե
հնարների աղքատութիւնը ենք համարում: Բացի սո-
րանից, դժար թե կարելի յե թույլ տալ այն աստի-
ճանի պարզմտութիւն լսողի կողմից (զուցե մենք սխալ-
վում ենք այսպէս կա՞ծելով), վոր հարած յեղի տեղ ըն-
դունի այս յերազում սկսված, բայց լրջութեան մեջ
իրագործված սերը: Ինչեիցե. «աստուած թողութիւն
շնորհեսցէ»:

Գարեգինը շատ ե գովված. նորա գործերը գովեստի չափով չեն: Հեղինակը իր կողմից խոսելով հակամեա ե գարդարել նորա գլուխը. բայց ինքը Գարեգինը իր ներգործությունը դավաճանում ե հեղինակին ե շատ տեղ յերևում ե վոչ ավելի քան թե մի խեղճ տիրացու:

Մենք, վերեր, յերկու խոսքով մեղադրեցինք Սոսի քարտիկի գլխին աղոթելը ե այն հերիք ենք համարում, վոր վերստին չհիշենք ապառաժի անմատչելի լինելը, աղոթիկերի նարեկը, Եփրեմ Խորինը, Սաղմոսը, Սոսի ծնրադրությունից քարերի փոս ընկնիլը, Գարեգնի սրտի գեղմունքը, Յուդարերի մոմերը ե այլն ե այլն. բայց այսքան ստիպված ենք ասել, վոր Սոսը, վորքան մենք այժմ նորան ճանաչում ենք, շատ հեռու յե այդ տեսակ բաներից: Յեվ զարմանում ենք, ինչ հարկ կա Սոսի սիրող, յերգող, ուրախ ե աշխատավոր բնավորությանը, վոր ամեն տեղ յերևում ե, այդ մի գիպվածում բռնաբարելով կեղծ հատկությունք դնել նորա վրա:

Սոս ե Վարդիթերի մեջ կան տեղեր, ուր ֆատալիսմը (ճակատագրականություն) ազատ հանդես ե ստանում: Սոսին ե Վարդիթերին, վոր չպիտի հասնեցին իրենց ցանկություն, միևնույն վիճակախոսքն են դուրս գալիս, վոր գուշակամ ե նոցա գլխի գալիքը: Ի հարկե, կարելի յե ասել, վոր պատահմունք ե այս. կհամաձայնեցինք, յեթե հեղինակը այդ վիճակները հանելով առաջուց չտեսներ Սոսի ե Վարդիթերի գլխին պատրաստվող փոթորիկը: Յեվ այս դեռ բոլորը չե. «...համա, խեղճ աղա, դուր ես քեզ դրոշում. ինչ կարծես կարծի եզ մի կարծիք. աստված դրան քեզ համար չի ստեղծել... ինչ գրվել ա են պտի ըլնիլ. ճակատի գրվածը ջնջվիլ չի. հարցուր աստեհն մեռած մարդի գլուխն ել հողի տակիցը դուրս ա գալի, ամեն բանը խարար ելած ա ըլնում, համա,

են գիրը մնում ա. արա ինչ կուզես. լավ, հետո կտեսնենք» (յեր. 25): Հետո—«...համա, դարդակ ամբար, դարդակ ջվալ. ենքան գնա արի, վտանքիդ տակին ել կաշի չմնա, ենքան ճամփեքը չափի հոգիդ դուրս գա» (յեր. 66):—«...ըսենց խորհուրդ արին իրենց միջին, համա, աստված իր բանը գիտի...» (յեր. 204):

Այս խոսքերը վիպասանություն մեջ ներգործող մարդոց բերանը չե գրված, վոր ներելի յեր, վորովհետե ժողովրդի մեջ յեթե կա այս վարդապետությունը, հեղինակը մեղավոր կամ պատասխանատու չե. նա իր վիզը առել ե ժողովրդի մեջ յեղածը նկարագրել. բայց ցաֆն այս ե, վոր հեղինակը ինքը իր կողմից ասում ե: Հեղինակը, իբրե բանաստեղծ իրազունք չունի տարածամ ե ոյն իր բերնից խոսելով մերկացնել ապագայի վարագույրը: Իբրե գրագետ, իբրե հեղինակ առավել ևս իրավունք չունի այսպիսի խոսքերի հանդես տալով դարավոր ե խավար ժամանակներից սերմանված ե տգիտության հողի վրա բուսած փուշերին ջուր ցողել: Մենք հավատում ենք, վոր վոչ միայն աշտարակցիք, այլ ե ուրիշ շատ հաղարավորք կարգալով պ. Պոռյանցի խոսքերը, վոչ միայն չեն յերկրայիլ այդ վարդապետություն վրա, այլ սովորական, արարատյան վոճով կասեն, թե այդ «ավետարանի կողքին ե գրած»:

Ինչպես հասկանանք Տիրանի տված թրլիսմը, նորա բովանդակությունը ե գործի վերջը հան ու նման այդ բովանդակության: Ասեա թե մի իշխան պատվիր ե տվել իր ծառային ե ծառան, առանց տիրոջ մի խոսքը ես մոռնալու, կատարում ե պատվերը: Մենք գիտենք, վոր մեր ազգը, ինչպես նաե ամեն ազգ, յեթե հանենք նոցա միջից լուսավորյալ բաժինը, հավատում

ե կախարդութեան. խնդիրը այդ չէ, և մենք դորա վրա վեճ չունինք. այլ այն մանավանդ, թե հարկավոր ե պահպանել ժողովրդի փառապար և մոլորական նախապաշարմունքները և նանրահավատութեանը. թե՞ դորա հակառակ, բնութեան որենքներով հրաշալին մեկնելով. ցրվել միջնադարյան մառախուղը, բանալ ազգի աչքը և ավելի հավատ դնել նորա մեջ իր վրա, իր մարդկային արժանավորութեան և իր գործունեութեան վրա: Շյապես, Տիրանի վնջ թըլիսմը, այլ դավաճանութեանը քանդում են բանը. Արշավրի նենդութեանը ձեռնառու յե լինում նորան. բայց հասարակ ժողովուրդը, վոր առանց նորան ել տրամադրված ե կախարդութեան և չար վոգդիների հավատալու, ինչպիսի բանի վերջը և կատաստրոֆը—չվերադրե թըլիսմի գործութեան, յերբ Վարդիթերի մահից հետո, դուրս ե գալիս նորա ծոցից այն ծակ մարգարեյութունը, և յերբ նորա բովանդակութեանը ուրիշ բան չէ, յեթե վոչ ներկա անցքի ներկա տեսարանի առաջուց արած ճիշտ ստորագրութեանը, վոր առանց և մեկ մազի չափ վրիպելու կատարվել ե: Ինչպես առաջ ել ասացինք, մենք բան չէյինք ունենալ արդո հեղինակին ասելու, յեթե նա այս կամ այն անձը նկարագրեր կախարդութեան հավատացող, այդ բնական ե. վոչ միայն մեզ հայերիս, այլև յեվրոպացոց և մինչև այն աստիճան բնական, վոր վոչ միայն ինկվիզիցիոնը, այլև յեվրոպական կառավարութեանը, վորպես նաև բոլորքական տերութեանց մեջ, ստուգապես հավատացած լինելով կախարդութեան և կախարդների գործակցութեան չար վոգդիների հետ, այնքան վախենում եյին այդ կախարդ անվանված խութերաներից, կամ շատ անգամ կախարդ անունով ամբաստանված և զրոյարտված խեղճերից, վոր անողորմա-

բար դատապարտում եյին նորանց դեպի մահ*: Բայց պ. Պուշյանցը իր բերնից ե խոսում այս բաների վրա և նորա նկարագրութեանը, վոր վերաբերվում եր մեր

* «Կախարդ կնոջ վերջին անգամ դատաստանով մահապարտվելը Գերմանիո մեջ, 1783-ին յեղով. բայց, 1793 ին Հեհաուտանի, հարավային-պրուսիական, սահմանադրվում երվեցան դարձյալ յերկու կախարդ: Իսկ թե վոգքան կախարդներ երվել ու տապկվել են առաջին ժամանակներում, այդ մասին կարող են վկայել հետևյալ մի քանի իրողութեանքը: Բրաունշվիցի մեջ 1590 և 1600 թվականներում այնքան կախարդ եյին երում (յերբեմն. որը 10—12 հատ), վոր զխապարտութեան հրապարակը նմանում եր կրակ ընկած անտառի: Ռեյսյան դքսութեան մեջ 1640 ից մինչև 1652 (12 տարում) հազար կախարդ կին դատապարտված են դեպի մահ. նոցա մեջ կային նաև յերեխայք մեկից մինչև վեց տարեկան!!! Ոստրերյուկում, 1640-ին, մինչև 80 կախարդ կին խաբույկի վրա մոխրացան: Վերդենֆիլյան կոմսութեան մեջ, միայն մի շաբթում կրակին դրվեցան հարյուր յերեսուն յերեք կախարդ կին: 1832 ին Դանցիգի մեջ, խաժամով ամբոխը ծովը նետեց մի զոդորմեկի կին, վորի անունը կախարդ եր հռչակված և անողորմարար խեղդեց նորան ծովում: 1854 ին Շլեզվիգյան գեղերից մեկի մեջ ամենքը հրաժարվեցան դեպի գերեզման հուղարկավորելուց մի պառավի մարմին, վորովհետև նորան կախարդ եյին համարում: (Ուսուցչապետ և վարդապետ բժիկսթյան Բոք. տես նորա գործի ռուս թարգմանութեան—Въ дѣтѣ здѣшнихъ въ 1862. 13 և 14 յերեսները: Պիտի ցավել միայն, վոր ուսումնական գերմանացին չե ցույց տալիս աղբյուրները, վոր տեղից հանել եր այս հարցասիրութեան արժանի տեղեկութեանքը) Ին առաջին ժամանակներում մանավանդ, ստուգապես հավատում եյին կախարդութեան նաև հոյակապ մարդիկ, կամ գոնե հարկադրված եյին հավատացող ձևանալ, դորան վկայում ե այն իրողութեանը, վոր Մեծ Կեպլեր անմահ աստեղաբաշխը, յերբ 1584 ին շտապեց դեպի Տյուրինգեն իր մայրը խարույկից ազատելու համար, նա կարողացավ հասնել իր ցանկութեան միայն նորանով, վոր ապացուցեց, թե իր մայրը բնավ կախարդութեան արվեստը չգիտե և թե կախարդական վոգին յերեք նորան հուցած չէ: Կեպլերը բնավ չաշ-

հիշած անցքին, այնպիսի կերպարանք ունի, վոր կարծես թե բոլոր վիպասանության խորհուրդը ուրիշ բան չէ, յետեւ վոչ կախարդության ելությունը և ներգործա-

խատեցավ մերժել կախարդության գոյութիւնը և պաշտպանելով իր մայրը լոկ վորպես տգետ կախարդական արվեստին, լուսլայն խոստովանեցավ այդ սքանչելի արվեստի գոյութիւնը: Ծանր և մեզ ընդունել, թե Կեպլերի պես մարդը կարող եր հավատալ այդպիսի բանի. բայց այսքանը ճշմարիտ ե, վոր թե նա սկսեց բուն կախարդության գոյութիւնը մերժել, մայրը կերվել Կեպլերի մոր մորաքույրը արդեն քանի տարով դորանից առաջ վորպես կախարդ մոխրացել եր խարուկի վրա: (Այս տեղեկութիւնքը առնում ենք Լիբիդից և Արագոնից):

Անգլիոյ մեջ կախարդի վերջին անգամ դատաստանով մահապարտվելը 1712 ին յեղավ, ուր Նորդհեմպդըն քաղաքում հինգ կին կախվեցան վորպես կախարդ: *Sten Parr's Works, vol. IV. p. 182.*

Սպանիոյ մեջ, վերջին անգամ, 1751-ին, դատաստանով երվեցավ մեկ կախարդ: *Sten Ticknor's Hist. of, sp. lit. vol. III. p. 238.* (Այս յերկու վկայութիւնքը փոխ ենք առնում հռչակավոր Բուքլի անմահ գործից *Buclès, Hist. of civilisation in England*):

Այս վկայութեամբ մենք ցույց տվինք կախարդի Սպանիոյ մեջ վերջին անգամ դատաստանով մահապարտվելը. բայց չպիտի հետևեցնել սորանից թե 1781 ից հետո խաղաղ ազատ միացին կախարդները: Սպանիան այն աշխարհը չէր, վոր շուտով տեղի տալ մարդասեր լուսավորության. ինկվիզիցիոնը շատ խոր մտել եր բաների կարգի մեջ և յերկար ժամանակ կտրվեց վոչ նոքա միասնակար ազդեցութիւնը: Յետեւ հավատանք մի քանի պատմաբաններ, այս պիտի ասենք, վոր սպանիացին, նույնիսկ ինկվիզիցիոնի կատաղության ժամանակ, շատ անգամ տաղտկանում եր, յետեւ սրբազան ատենի քրիստոնեյական անուողափեքը մի փոքր ուշանում եյին: Նորա թոքերը սովորել եյին ներս չնչել մարդկային մարմնի ծովը և շողին. նորա աչքերը չեյին կակծում այն թանձր ծովներին, վոր տարածվում եյին անբախտահատականների բորբոքված խարուկներին. և այս եր պատճառը, վոր կրօնական բարբարոսության տեղատվութիւնը շատ ծանրաքայլ եր: Յեւ արդեն, 1781 ից հետո ել կախարդները չազատվե-

կանութիւնը ապացուցանել: Մեզ թվում ե թե այս ուղղութիւնը դատապարտելու մեծ իրավունք ունինք, մանավանդ յետեւ հիշենք, թե պարզ և հասարակ ժողո-

ցան կատարելապես. նոքա դարձյալ դատապարտվում եյին, թեև վոչ դեպի խարուկ, թեև լոկ դեպի մի հրապարակական խայտառակութիւն: Հոյակապ Ֆրանսուա Արագոն, Փարիզի գիտութիւնց ճեմարանի անմոռանալի և հռչակավոր անդամ և անփոխանակելի ատենադպիրը իր սեփական վարքագրութեան մեջ (գլ. XV) իր սովորական և զարմանալի ճարտար լեզվով պատմում ե մեզ հետեւի վայրը: «1807 ին, Վալենցիո մեջ, դեռ կար ինկվիզիցիոնական դատարանը և ժամանակ-ժամանակ ներգործում եր: Ստույգ ե, պատվելի հայրերը մարդ չեյին երում, բայց հանում եյին ծաղրալի և պոգալի վճիռներ: Իմ այդ քաղաքի մեջ յեղած ժամանակ, սրբազան դատարանը պարապում եր մի կախարդ կնոջ գործով: Նոքա ման ածեցին նորան բոլոր թաղերում ելի վրա և յերեսը դեպի պոչը նստեցուցած, կնոջ մարմնի վերին բաժինը—մինչև գոտին—մերկացուցած եր. պատշաճից ստիպվելով մի մածուցիկ նյութ եյին քսել մերկ մարմնի վրա, ասում են թե մեղը եր քսածները և ծածկել եյին թեթեւ և մանր փետուրներով, այնպես վոր խեղճ կինը, մարդու գլխով հալի յեր նմանում: Հանդիսավոր թափուր, վորի քամակից գնում եր մի բազմաթիւ ամբոխ, մի քանի ժամանակ կանգնեցավ մայր յեկեղեցու հրապարակի վրա, ուր իմ իջեւանն եր ինձ ասացին, թե կնոջը ծեծեցին, թիով զարկելով մեջքին. բայց յես չեմ կարող հաստատել այս պատմութիւնը. պատճառ, յես տանը չեյի, յերբ պոգալի թափուրը անցնում եր իմ պատահանները առաջից: Ահա, այսպիսի տեսարաններով XIX դարու սկզբում զվարճացնում եյին բնակիչներին Սպանիոյ գլխավոր քաղաքներին մինի մեջ, ուր հռչակավոր համարաբան կա և այլն:

Դերմանացի, հռչակավոր քիմիկոս, Հուստոս Լիբիդը, իր քիմիական նամակներին մեջ (Չորրորդ տպագրութիւն, 1858, Մյունխեն) այսպես ե խոսում: «...Իժար չե հասկանալ, թե այդ կերպով (տանջանքով) շատերը բռնադատվեցան խոստովանել թե կախարդ եյին: Այժմ կախարդները համար խարուկներ չկան, վոչ այն պատճառով, վոր այժմ չեն հավատում կախարդների գոյութեան, այլ այն պատճառով, վոր մենք, բնութիւնը ավելի լավ ճանաչե-

վուրդի համար վերջան քննասկար են ալդպիսի բա-
ները: Լուսավորութեան, դպրութեան, բանաստեղծի և
հեղինակի պարտականութեանն ե ժողովրդի հասկացո-

լով, գիտենք, թե այն բոլորը, ինչ բանում հանցավոր եյին հա-
մարվում այն անբախտները, պիտի վերադրել սատանայի, վնչ, այլ
միայն բնական պատճառներ: Հաղարավոր այսպիսի անբախտներ
եղափոխներ լրա գլխապարտկեցան այն տեսակ մարդոց ձեռքով,
վոր պաշտպանում եյին կախարդութեան գոյութեան վարդապե-
տութեանը. իսկ ժամանակներից հետո, յերբ սկսվեցին պատճառ-
ները և իրողութեանը քննել, վորոնց վրա հիմնվում եյին դա-
տավորը, յերբ ճշտութեամբ ստուգեցին, այն ժամանակ դեռան,
վոր այն բոլոր, դրական, կախարդութեան գոյութեանը հաստա-
տող կարծիքները հիմնված եյին սոստոնկա տողութեանց,
սոստոմեկնութեանց և սոստովկա տողութեանց վրա: (Տես. նամակ 24): Պ. Չամուռճյանի աչքը լրջաւ:

Այն բոլոր աշխարհներում, ուր քրիստոնեյութեանը նստած եր
թագավորական աթոռի վրա, կախարդ ասված խաբեքները, կամ
կախարդ անունով զրպարտված խեղճերը, մինչև տասն և ութերորդ
դարու վերջը, անողորմաբար և առանց բացատրութեան, հալածվի-
ցան, զնդանների մեջ փռեցան, կախիցան, գլխատվեցան և խա-
րուկները վրա գոսացան: Արդարեւ, մարդ սարսափում ե, յերբ հի-
շում ե, թե վնդան անմեղ զոհեր ե ավել մարդկութեանը տգիտու-
թեան և խավարի կուռքերին, յերբ մյուս կողմից հիշում ե, թե
շատերն ել տգիտութեամբ վնչ այլ փարիսական կրոնամոլութեամբ
քրիստոնեյութեան անունով արին այս բոլորը. այն վարդապետու-
թեան, վորի եյական տարրը սեր ե և փոխադարձ ներողութեան,
վորի հեղինակը և հիմնադիրը ինքը մեռավ, վոր մարդիկ ապրին:
Արդյոք այն աստվածային վարդապետը գուշակի՞լ եր, թե պիտի
դա որ, յերբ նորա վարդապետութեան ասկականիչը պիտի պղծեն
նաև նորա խաչի պատվանդանը, միլիոնավոր մարդոց արյունով:
Արդյոք այն աղայանքը, վոր նա անում եր. «Հայր, թող դոցա, զի
ոչ գիտեն գինչ գործեն», մի մասնով վերաբերվում եր այս դա-
հիճներին: Մենք սարսափում ենք: Բայց այս սարսափանքը փոխ-
վում ե դեպի մի այլ, նոր, և ոտարոտի զգացողութեան, յերբ
մտածում ե մարդ, թե ճիշտ այն սրբից, յերբ թեթևաբար կենը՝

դութեանը մաքրել, նախապաշարմանց և նանրահավա-
տութեան մառախուղները ցրվել: Յեվ ասես թե լուսա-
վորութեան բռնալարված իրավունքը, իր վրեժը հեղի-

պչելով և «անվերաբիւ ծանակութեամբ» նորը-Դամի սեղանի
վրա կանգնած, ընդունեց ամբոխի յերկրպագութեանը, յերբ մի
այլ սեղանում տիկին Լավուադիեն վառեց մի ամբողջ համակար-
գութեան Փրագիստոնի, մինչ յերգհնոր յեկեղեցու կամարների
տակ հնչեցնում եր մի հանդստյան յեղանակ, այո, ճիշդ այդ սրբից
խարույկները մարեցան, խեղճ կախարդները ազատվեցան և ինքը
կախարդութեանը, իր եյութեան իրավունքը մարդկային բանակա-
նութեան անջև հավիտյան կորցնելով, կարոտ մնաց այնուհետև
խեղճ իմաստակների պաշտպանութեան:

Գրքերեցեք, պ. Չամուռճյան, աղտոտ և մրոտ ֆանատիկոսու-
թեան ժանգոտ զինարանը: Յեվ դուք, պ. Չամուռճյանի աշակերտը,
ողնեցեք նորան... ծերունի յեւ Հասկանում ենք ձեր սրտի ցավը.
և լինչպես չցավիք, լինչպես չմորմոքիք, «վարագույրը բացվեցավ»,
ձեր դարը անցնելու վրա, ձեր սկզբունքները և մեր ազգի մեջ իր
հողին փշելու վրա: Գիտենք, ձեր արածը հողաբքի ցնցուններ
են. «Նաեւ արջը որհասականը ընդ վախճանել շնչոյն հօրաբուհը
կուռին», ասում ե մեք սուրբ վարդապետ Յեղիշին: Բայց այս-
չափ առաջուց իմացեք, վոր թե անհավատ, անկրոն, հերետիկոս,
բողոքական, մողոքական և այլն և այլն ածականներով պիտի
լցնեք ձեր թերթերի եջերը, մեր աչքում վոչինչ բան ասած չեղաք:
Յեթե բան ունիք, վոր վայել եր մարդու, ասացեք. ապա թե վոչ
այդ ածականները քցար չեն ընեք. առնող ծախողը
չկ'ս. կըցանք հասկացնել:

Գնացեք, գնացեք ծննդի չոքեցեք «Միջնադարյան հերետիկո-
սարանի» առջևը. մի վախճաք համբուրել նորա շեմքը, սուրբ ե,
մարդկային արյունով պղծված չե, ինչպես ձեք քաբողած ինկ-
վիդիցիոնի շեմքը: Ներս մտիք, այնտեղ մարդ երելու խարույկ
չկա, ուստի ե վոչ ձեզ յերկյուղ: Թերևս Մեհուխեան քաղաքա-
վարութեան անելով խահվե մըն ալ տա... ինքզինքնիդ
գտնաք: Բայց... Մեղա աստուծո... բուն նորա արյունով պղծված
չեղածն ե պատճառը, բուն այնտեղ մարդ չերեւել ե պատճառը,
բուն մարդկային, քրիստոնեյական և վնչ դադանական սկզբունք-

նաեկից հանելու համար, ձգել և նորան մի տրամաբանական հակասության մեջ: Սուրբ Խաչի պատին եր, վոր Սոսը հայտնի տեսավ իր փեսայի և մինչև անգամ իր քրոջ գավաճանությունը: Ի՞նչպես կարելի չե թույլ տալ, վոր Սոսը, այդքան բանից հետո հավատար Տիրանին և մինչև այն աստիճան, վոր կապոց առնուր նորանից վորպես թըլիամ և Գարեգնից ծածուկ ուղարկեւր Վարդիթերին:

Արդեն ասած ենք, վոր Սոս և Վարդիթերի տկար կողմերը այն տեղերումն են, ուր հեղինակը, գուրս գալով բնականի սահմանից, ոգնություն և խնդրում յերեւակայությունից: Սորա մի քանի որինակը ցույց տվինք, բայց, համեմատաբար ավելի թեթև հանգամանաց մեջ: Անցքի կատաստրոֆը, վոր ամեն իրավունքով պահանջում է հեղինակից ավելի հմտություն ու ճարտարություն. ուր պիտի վոր գործի ամբողջ ընթացքի մեջ լարված թելերը ավելի ճարտարությամբ, ավելի հնարազիրությամբ և վոր գլխավորն և ավելի բնականությամբ միանան, հավաքվին և կենդրոնանան, ինչպես արևի ճառագայթքը անցնելով մի վոսպնածե ապակուց, վոր խկույն կրակեն, — այդ կատաստրոֆը, յեթե համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանավոր-

ներ կամ կրքեր պաշտվին և պատճառը, վոր պ. Զամուռճյանը Միջնադարյան հերետիկոսարան ասելով «առեր անցեր է»:

NB Սուրբ Յեղիշե վարդապետի վերաբերությամբ «մեք» խոսքը նոսր գրով տպեցինք, վորոշելու համար պ. Զամուռճյանի պարեզոտավորներից, վորք են, Վանյի Պողոսը, Տիրացու Հովհաննիսյի Տեւ Պապան և նոցա նմանները, վորոնց անունները քաղցր չե մեզ հիշել և վորոնց հետ մասն ու բաժին չունինք Միջնադարյան հերետիկոսարանը նորանց չե ճանաչում. նշանակում է, նորա ուղղափառ են, յեթե հերետիկոս չեն, ապա ուրեմն, և պ. Զամուռճյանի ուղածը. — Քրոյդ գրեց:

ընթացան հետ, շատ թույլ է կերպարանագործված, և վոչ միայն այսչափ, այլ և անբնական: Այո, հեղինակի բուն խորհուրդը Սոսի կամ Վարդիթերի պատմություններ չե, ինչպես առաջ ել ասած ենք, այլ, Աշտարակի կյանքը. բայց և այնպես, յերբ, թեև վորպես ոգնական, առել է Սոսը, Վարդիթերը և սիրու կրակը, ցանկալի յեր մեզ, վոր ավելի բնական շրջանակի մեջ տեսնեյինք ցավալի կատաստրոֆի պատկերը:

Անբնական է, յերբ Վարդիթերը վորպես տասն և մեկ տարեկան աղջիկ մի ջրբը սասանեցնող տխուր անցքից կաթվածահար է լինում: Անբնական է, յերբ կաթվածից հոգևարք մարդը ցույց է տալիս ուղեղի և ջրերի անխոտոր և առողջ պաշտոնակատարություն: Յեթե նորա ուղեղը և ջրբը այն վիճակումն են, վոր նա հանգիստ խոսում է, ուղիղ մտածում է, հիշողությունը չե կորցնում, աչքը տեսնում է, և ականջը լսում, ել ինչ պատճառից է մեռնում: Վոտքերն են կաթվածահարվել թե՛ ձեռքերը. այդպիսի դիպվածում նա կարող է շատ տարիներ ապրի: Թոքերը կամ սիրտն և կաթվածահար յեղել, այն ժամանակ պիտի վոր իսկույն մեռներ, առանց շաբաթներով ապրելու: Իսկ մյուս ներքին գործարանների կաթվածահարությունը, յեթե վոչ պիտի սպանեյին իսկույն, պիտի անշուշտ պատճառ դառնային ուղեղի և ջրերի ուղիղ պաշտոնատարության խանգարվելու:

Թե Սոսն ասես, շատ կեղծ վիճակում է: Յրտում, գլխաբաց, վոտքը բորիկ ման և գալիս յերեք կաղ ձնի միջում և այն ցուրտ ձմեռ ու Արագածի դառիվայրում: Չորը մտնում է, ջրում լողանում, աղվեսների և գայլերի հետ կռիվ տալիս. և այս որերով: Յեվ չնայելով, վոր նա մահ է փնտրում քան թե կյանք, այնուամեն-

նայնիմի չէ մոռանում իր կյանքի պահպանութեան հոգ-
սը: «Խոտի քոքերը ձնի տակից հանելիս ու ծամելիս»,
տեսնում են նորան ազարանցիք: Մի շաբաթ է, վոր
նորա քամակից ման են դալիս աշտարակցի տղաքը:
տեսնում են, բայց սիրտ չեն անում մոտենալ: Վերջա-
պես, յերկու շաբաթ անցնելուց հետո Գարեգինն է նո-
րան տեսնում և Սոսը դալիս է նորա մոտ: Գարեգինը
խրատում է, համոզում է տուն դառնալ և Սոսը դառ-
նում է: Բայց այս յերկու շաբաթում, այն ցրտի և ձնի
մեջ սառը ջրում լողանալով, սառուցի վրա թեք ընկե-
նելով, սոված և ծարավ, բայց և այնպես նորա յերեսի
գուշնը բնավ չէ թռչում, նորա առողջությունը չէ սա-
սանում: Իսկ յերբ տանը նստած լսում է Վարդիթերի
մահը, խոր հոգոց է քաշում, մեջքի վրա հետ դնում,
գլուխը Գարեգինի ձեռքի վրա դնելով խնդրում է, վոր-
աշխատի յերկուսին (իրեն և Վարդիթերին) իրար կշտի
թաղել տա, իր մորը մխիթարե, յեղբայրը մնաս բարով
ասե, ինքն ել ուրախ կենա (!), հետո, աչքերը վերե
բարձրացնում աղոթք անում ու հողին ավանդում: Իրար
մոտ թաղելու խնդիրը անում է նաև Վարդիթերը, յերբ
գեռ Սոսը մեռած չէ: Արդո հեղինակը այստեղ մի վայր-
կյան ընծայում է Վարդիթերին Փանկելի աղջկա շնորհ-
քը:

Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ
թույլ նկարագրված անցքերը քննութեան դանակի
տակ ձգել, այդ շատ յերկար կլինի. առանց նորան ել
յերկարում է մեր հատվածը: Գուցե ավելորդ ել լինե-
ր այս աչքի հայտնի թուլութեան վրա շատ խոսել. մա-
նավանդ վոր ինքը արդո հեղինակը կամ մեր ընթեր-
ցողքը, յեթե ուշադրութեամբ կարդան այս անցքերի
նկարագրությունը, վոր մենք հարադատութեամբ, վոր-

պես քաղված, հանեցինք բնագրից (յեր. 218—222),
իրենք ել կտեսնեն մեր տեսած անբնականությունը և
հակասությունը: Այսչափ միայն ասում ենք, վոր վի-
պասանութեան շինվածքին մեծ հարված է տվել կա-
տաստրոֆի այս անբնականությունը:

Յեւ վորպես թե հերիք չէր ինչ յեղեկ եր. այն պատ-
վական տապանագրից հետո,—

«Ահա սիրտ պտուղներ,
Մի ազահ մարդի գոհեր,
Ով ըստեղից անց կենա՝
Հիշի Սոսն ու Վարդիթեր»,

վոր շատ ընտիր է կարճ և ազդու, դնում է այն Գա-
րեգինի անտեր վողը: Ամբողջ գործի՝ մեջ, վոր բոլոր
վոտանավորքը տակ ու վերե ես անում, մեկ հատ չկա
այսպիսի անխորհուրդ, անաշուղ և ցուրտ վոտանավոր:
Պատճառը շատ բնական է: Գործը հեղինակի մտքում
և սրտում արդեն վերջացած է. նորա վողին ել բան
չունի այս գործի հետ. բայց յերբ բռնադատում ես
զրիչը ինչ վոր լինի մի բան գրել, հայտնի բան է, վոր
Գարեգինի վողի պես կլինի, վոր վոչ բարով պիտի ա-
սեր:

Աղբային ավանդությունքը վորքան կարելի յե, ան-
շուշտ, արժան է քրքրել և դուրս բերել դարավոր փո-
շինների տակից. բայց ավանդությունք ենք ասում, վոր
իրե մի պատմական սերմ, միշտ կարող են ազդի կյան-
քի մեջ ծլել, ծաղկել և պտուղ բերել: Աղբային ավան-
դություն է դարբինների սալը ծեծելը, վոր Արտավազ-
դը դուրս չգա ու աշխարհը չբանդե. և մենք մեծ ուրա-
խություն գզացինք, յերբ տեսանք (յեր. 42), վոր տա-
կավին պաշտվում է այդ անտիկյան ավանդությունը.
թեև այդ ել կրոնական գուշն է ստացել դարձյալ, վո-

րովհետեւ ավագ ուրբաթի զիշերն եւ միայն կատարվում:
Բայց, ինչպէս եւ ե, այնուամենայնիվ ավանդությունը
կենդանի յեւ եւ այն պատմական ավանդություն, վորի
լոկ հիշելը բերում եւ մարդու յերևակայության առջև
ամբողջ հայ աշխարհը, վորի վրայից արդէն զլորվել
են շատ դարեր:

Բայց խոստովանում ենք, վոր Ականատեսի ավան-
դությունը (յեր. 108) չունի մի դորա նման արժեք:
Անշուշտ, հեղինակը չեւ շարադրել նորան, նա առնում
եւ ազգի հասկացողությունից. բայց մենք մի փոքր ա-
ռաջ ասածներս վերատին կրկնում ենք, թե դպրության
եւ լուսավորության խորհուրդը այն չեւ, վոր ամեն ան-
ցած խավար լույս քարոզեւ, ամեն դարերի ծանրության
տակ ճնշվածին անխտիր ծուներ դնեւ, այլ վորպէսզի
փարատեւ այդ խավարը: Այդ տեսակ բաները, մեր կար-
ծիքով զգուշության պետք ունին. եւ հեղինակը հանդես
հանելով մի նմանորինակ բան, պարտական եւ այնպիսի
ընթացք տալ բանին, վոր տասն եւ ինն դարու մեջ ու-
թերորդ ամենախավար դարին արձագանք յեղած չլի-
նի: Միջին դարերում, ջուրը կարող եր ուր ասես յեր-
թալ մի գավազանի դարկելով, թերեւ, ձորից դեպի
վեր, սարի գլուխը բարձրանալ, բայց այն որից, յերբ
Գալիլեյը իր գնդակները ձգեց Պիզայի թեք զանգա-
տնից դեպի վայր, այն որից, յերբ ծանրությունը վոր-
պէս ընդհանուր հատկություն տրվեցավ մարմիններին,
այն որից, յերբ գտան հեղուկ եւ ոդանման մարմինների
որենքը— թե նոցա ճնշողությունը ամեն կողմ հավա-
սար եւ, յերբ ոգի ճնշողության աստիճանը չավելեցավ
եւ «բնությունը դարտակությունից վախում ե*» առածը

* «Natura horror vacui»

մերժվեցավ, այն որից, յերբ Նյուտոնը գտավ կենդրո-
նական առաձգության որենքը, այդ որերից բռնած ել
ջուրը չեւ հնազանդվում գավազանների կամ Ականա-
տեսների: Յեւ այս եւ պատճառը, վոր Յերևանի Դալի
ջուրը, վորի ճանապարհը բավական տարածությամբ
յերբեմն փորած ու բանած եր դեպի Նշմիածին, այսոր
մի այդպիսի սքանչելի կերպով չեւ կարող Յուշ-Թեփե-
լերի բարձրավանդակից անցնիլ, վոր հետո վազեր դե-
պի Նշմիածին, ու խեղճ միաբանին աղատեւ այն ան-
մաքուր ջրից Սառը-Քանքանի, վորի մեջ ոճ ասես, գորտ
ասես կամ ուրիշ մանր կենդանիք լիքն են:

Այսոր յեթե տակավին գիտությունը վոտք չեւ կո-
խել ազգի մեջ, գոնեւ լավում եւ մի խուլ աղաղակ այս-
քան դարերով անգործ եւ կաթվածահար թոքերի կի-
սակենդան ներգործությունից, վորոնք զգում են առողջ
ոգի կարոտություն, վորքան կարող եյին զգալ: Խոր-
հըրդավոր ժամանակում ենք ապրում մենք եւ մեծ պար-
տականություն կա մեր վրա, գրգռել այդ թոքերի գոր-
ծունեյությունը առողջ ոգ ներս շնչելով. հերիք եւ, վոր-
քան թմրեցուցիչ թույն մտել եւ նորա մեջ, մեզ մնում
եւ այժմ դեղթավիներ դործ դնել:

Մենք միջնադարյան ազգ չենք. միջին դարերում
մենք ընկանք. միջին դարերում մեր հարստությունը
կորուցինք: Չեւ կարող լինել մի այնպիսի բան, միջին
դարերի պատկանավոր, վոր ոգտակար եւ փրկարար
խորհուրդ ունենա մեր համար: Միջին դարերի ժանգը,
վոր նստել եւ մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել:
Կան ազգեր, վոր միջին դարերում ծնեցան, նոքա ա-
մուր կապված են այդ դարերի հետ եւ սոցա ժանգը,
յեթե յերևում եւ նոցա վրա, նոքա դեռ կարող են պատ-
մական իրավունքով արդարացնել ժանգոտ որորոցի

մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը: Մեր հարարերու թյու-
նը միջին դարերի հետ այնպես չէ: Իբրև ազգ անտի-
կյան ենք. իբրև քրիստոնյա, յեթե վոչ նույնպես ան-
տիկյան, ըստ վորում առաջին յերեք դարերում քրիս-
տոնեյությունը քաղաքացու իրավունքը չուներ Հայաս-
տանում, գեթ անտիկյան դարերի վերջի և միջին դա-
րերի սկզբին պատկանալոր: Ի՞նչ կարող են մեզ հի-
շեցնել միջին դարերը. կործանում, գերություն, կոտո-
րած, արյուն, կրակ, սով, խավար և մահ: Սոքա են
մեզ համար միջին դարերի բերածը և նոցա բռնի տակ
ձնշված և այսօր հայ մարդը: Թափել այդ բեռը մեր
վրայից, — անհ մեր գործը: Մեր ազգությունը, մեր
կրոնը, վոչ թե քնաս կրելու չէ միջնադարյան ուղղու-
թյունը մերժելուց, այլ գորա հակառակ այդ մերժո-
ղությունը միակ պայման և նոցա առաջադիմության*:
Ինչ Լամբրոնացին մի ուրիշ գիպվածով աղաղակում
է. «Զմանկունս ծնեալ մեզ ի քաղաքացուց սերմանէն
զվրմի հարցուք»: Մենք, մի վորք վորիոխությամբ
ձայնակից ենք լինում մեր յերանաշնորհ վարդապետի
բացադանշության. «զմանկունս ծնեալ մեզ ի միջին

* Առհասարակ փորձնական կամ բնական գիտությանց թշնա-
միքը իրենց անուսումնասիրությունը և նեղ հայացքը հիմնում են
այն սուտ վարդապետության վրա, թե այդ գիտությունը քնա-
սակար են կրոնին: Այս աններելի սխալ է, քանի վոր առաջալը
քարոզում է «աստուծու աներկույթը նորա արարածներին են
խմայլում: Ինչի՞ ուրեմն վախենում են այդ արարածը քննե-
լուց: Բնական գիտությունը առաջ է գնում մինչև բաների սկիզբը:
«Յեթե մենք ուզենք ավելի հեռու յերթալ, այն ժամանակ մի հատ
միայն կտեսնենք պատճառ պատճառի, արարիչ աստվածը»: (Կա-
սարեֆաթ. Կ եր պ ար ա ն ա փ ո խ ու թ ու ն ը Կ ե ն դ ա ն ա կ ա ն
ա շ խ ա ր հ ու մ. տեա. այդ պատվական աշխատության վերջին
տողերը):

դարուց սերմանէն զվրմի հարցուք»: Թողունք արե-
մըտյան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց հին ասպետա-
կան ամբողջների մնացորդքը, աստամալոր պարիսպները
և գոթական տաճարները քաղցրությամբ հիշել միջին
դարերը, յեթե միայն կարող եյին, վորովհետև նոքա
ևլ, թեև Հոովմից աղատված, այնուամենայնիվ, վոչ
միշտ վարդեր են քաղել իրենց ազգիներից. իսկ մենք,
վոր դոհ դնացինք միջին դարերի խավարին, չենք կա-
րող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին նայելով
մեր ամբողջների, քաղաքների և տաճարների ավերակ-
ներին:

Գիտենք դուր չեն անցնում դարերը. այսինքն նո-
քա իրենց ազգեցությունը անում են ազգերի վրա. ըն-
դունում ենք, բայց ի՞նչ է մեր պաշտոնը: Ի՞նչ է քա-
ղաքակրթությունը. status quo* ամեն այդ ազգեցու-
թյունը, վորոնց հետևանքը և նշմարքը յերևում է
մինչև այսօր ազգի մեջ, այդ Դանիելի ասած «աւերա-
ծի պղծութիւնը» անխտիր սրբացնել, անխտիր նոցա
առջև ծուսկ չոքել ու խոնկ ծխել, վորովհետև մինը
հազարամյա յե, իսկ մյուսը հինգհարյուրամյա, թե՞
չնշել այդ ազգեցությանց հետևանքն անգամ: Յեվ յե-
թե պիտի կապենք մեզ այդ խավար անցածի հետ,
յեթե խոստովանելով մեր հիվանդությունը, այնուա-
մենայնիվ պիտի ուզենք միջնադարյան թարախը
պատվաստել մեր վրա վորպէս նախապահպանողական
հնար (ինչի՞ց), յեթե նույն իսկ մեր ցավի և հիվան-
դության պատճառը պիտի առնունք վորպէս ճար ու
զեղ, ել ռը ենք խոսում կրթության և լուսավորու-

* Status quo (ante) — սկզբնական, նախկին դրությունը, ան-
փոփոխ վիճակը (լատ.) և մ. բ.:

Թյան վրա, ուր ենք առաջադիմություն և քաղաքակրթություն բառերը բերան առնում:

Գեղեցիկ և խոստում հոյակապ Լիբիզը իր նամակներն մեջ. «Յերևակայությունը, հարյուր հազար գիպվածներում ստեղծում և հարյուր հազար մոլորությունք. և չկա վոչինչ բան այնպես փաստկար գիտության առաջադիմությանը, վոչինչ բան, այնպես, հասկացողությունը խավարեցնող, քան թե մի հին մոլորություն. վորովհետև շատ դժար և հերքել սուտ վարդապետությունը. պատճառ, նա հիմնված և այն հասկացողության վրա, թե սուտը Յըմարիտ է»: Միջնադարյան բոլոր համակարգությունքը հիմնված են այդ նուորը գրեթե սուտ վարդապետության վրա:

Մենք փորձերով, և շատ տարբեր տեղերում, ստուգած ենք, վոր մեր հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ և միջնադարյան լուծից, քան թե մեր պատվելի գրագետքը: Միջին դարերից հետո մինչև այսօր մի քանի նոր դարեր ել անցան. յեթե դարերը զուր չեն անցնում, ապա ուրեմն այս նոր դարերը բնականաբար, քիչ շատ թուլացուցին միջին դարերի մեր ժողովուրդի վրա արած ազդեցությունը. այո, շատ բան ել խալառ մոռացուցին: Բայց մեր պարոնները անդադար այդ միջին դարերի կպրեկարատում լողալով ազգության և լուսավորության անունով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վրա այդ խավար ուղղության տիրապետությունը: Ի՞նչ և դորա խորհուրդը, ի՞նչ հույս ունին դորանից:

Խորհուրդ չկա. հույսն ել թեթևության արդյունք է: Թող այդպիսի պարոնները լավ սորվին ընդհանուր պատմությունը և նորա հետ կապակից մեր ազգի պատմությունը, Մխիթարյանց տպած գրքերովը վճի, այլ

բուն աղբյուրներից և վերլուծական վոճով: Թող քրքրեն ընդհանուր դպրության, նոր և լուսավոր ազգերի քաղաքակրթության պատմությունը, այդ քաղաքակրթության որենքները և նոցա կերպարանագործության հարակից յեղած հանգամանքները, այն ժամանակ իրենք ել կտեսնեն միջնադարյան ուղղության ամլությունը և տարապայման չքավորությունը: Բայց այս ուսումնասիրությունը կարող է միայն նոր կամ տպագր սերունդին աջողիլ, ինչ վոր վերաբերվում և մեր իմաստուններին, նոքա ինչպես ներկայի լուսին, այնպես և ապագայի հետ մասն ու բաժին չունին, և նոցա հետ չե մեր խոսքը: Մենք և վոչ իսկ ուզում ենք վրդովել նոցա քունը. «ննջեցեք և հանգերուք», ասում ենք նոցա:

Միջնադարյան անշահ ուղղությունը իր ամլությամբ մաշում և կենդանի ազգի ուժը առանց ամենևին արդյունք տալու: Նա նմանում և այն քարե ձվին, վոր իբրև բունկալ մնում և հավի ձու ածած տեղում, բոլորովին պիտակաբար. և յեթե թուխս յեկած խեղճ հավը, իր անխոհեմ տիրոջ վորկրամոլությամբ, զրկված լինելով իր ածած բոլոր ձվերից, և բնական ազդեցությամբ նստի իր ձու ածած տեղում (այն քարե ձուն ել չլինի կնստի) խելքդ ի՞նչ և կտրում, այն քարից ձագ դուրս կգա: Չի վոր զուր տեղը կվատնեն վորորմեկին իր ջերմությունը և շատ անգամ գործը կվերջանա հավի մահովը: Հարկ չկա, կարծում ենք, ասել, վոր այս բոլոր խոսք ու զրույցքը վոչ թե լոկ մեր հեղինակին չեն վերաբերվում, այլ մանավանդ ավելի փոքր բաժինը կարող և հասնիլ նորան, քանի վոր նա ուրիշներ պես իմաստական դոն-կիխոտությանց չե նվիրել իր

անձը (և ուրախ ենք, և փառք աստուծու) քանի վոր
կան մարդիկ, մեր արգարացի մեղադրության լիամասն
կերպով արժանավոր, վորոնց, այո, մենք մինչև այսօր
պարտական ենք մնացել:

Յերաշտության ընդդէմ Նուրինի ավանդությունը,
թեև իսպառ չգիտենք թե ինչ բան է այդ և ինչ արա-
րողության մնացորդ, բայց և այնպես, կարծում ենք
թե հին բան լինի: Սաստիկ գրգռում է այդ բանը մեր
հարցասիրությունը: մանավանդ յերբ տեսնում ենք,
վոր շատ խոր արմատացած է նա ազգի հասկացողու-
թյան մեջ և մեծ վարկ ունի ազգը նորա մասին: «Ես
մեր կոտորված յերեխեքն ել» — յերաշտությունից դան-
գատելով ասում են աշտարակցիք իրենց մեջ (յեր. 66) —
«Նուրին (Լաղարե)* ել չեն ման ածում, բալքի աստու-
ծո սիրտը քաղցրանա վրըներս, մի լիս ու ճար անի»:
Սորանից այսչափ միայն գուշակում ենք, թե այդ բանը
ընդունվում է վորպես մի հաշտեցուցիչ արարողություն
և թե յերեխայք միայն (վորպես անմեղության յերե-
ցուցիչ) պիտի կատարեն:

«Յերեխեքն ել» — պատմում է հեղինակը (յեր. 69) —
«Նուրին շինեցին ու ման ածեցին. յերկուսը կռնից
բռնեցին**», մինն ել առպրակ ա վեր կալել, մեկեւն ել
մի պստի բըժութ ու ման են գալի տները, վոր դրան
առաջին կաննում են, ասում են.

* Թե ինչ ասել և Լաղարե, մենք նույնպես չգիտենք ինչ-
պես Նուրինը:

** Սորանից յենթադրում ենք, թե տղոց շինած Նուրինը մի
մարդածն պաճուճապատանք է կամ այդպես մի բան, յերբ ասում
է հեղինակը «կռնիցը բռնեցին»:

«Նուրին Նուրին եկել ա,
Աջբա հուրին* եկել ա,
Շիւա շապիկ հագել ա,
Կարմիր գոտիկ կապել ա:

Յեղ բերեք պորտը քսենք,
Զուր բերեք գլխին ածենք,
Մեր Նուրինի փայլ տվեք,
Ուտենք խմենք քեֆ անենք»:

«Կնանիքը, — շարունակում է հեղինակը, — մի աման
ջուր բերում են լցնում եղ Նուրինի գլխին, ու յերե-
խեքանցը բրինձ, կամ յեղ, կամ ձու տալի, վոր տանեն
քեֆ անեն»:

Վերևը ասացինք, վոր այս բանը հին է յերևում
մեզ, անշուշտ այս լոկ յենթադրություն է, բայց մա-
նավանդ յենթադրում ենք այն պատճառով, վոր այդ
վոտանավորի հետքը կա Նոր Նախիջևանում. գոնե շատ
տարի առաջ, յես լսել եմ պառաջներից: Վորքան միտքս
գալիս է, այնտեղ մի փոքր այլ այլաձև է այդ վոտա-
նավորը և ասվում է բոլորովին պիտակաբար, առանց
վորեւե արարողության կամ խորհրդի: Զորս տող միայն
հիշում եմ. ահավաստի.

«Նուրին Նուրին Նաղարեթ**,
Նուրինը բաղջան եկիւ ե,
Շալի շապիկ հագել ե,
Կարմիր գոտի կապել ե»...

Այլ թե սորանից հետո ել ինչ է արել, այդ միտքս չէ,
միայն լավ գիտեմ, վոր մի քանի տող ել կար: Նախի-

* Աջբա հուրի խոսքը բնավ չենք հասկանում թե ինչ
է ուզում ասել:

** Արդյոք հարակցություն կա այս Նաղարեթ և մեր չհասկա-
ցած Լաղարեյի մեջ, թե՞ լոկ նմանություն է:

Ջեանի մեջ բնավ ավանդություն չկա այս Նուրինի մասին. լավ գիտեմ, վոր սղաշտությանս ժամանակ, շատ եմ գովեցուցել պառաջներին, վոր պատմեն ինձ, թե ով է այս Նուրինը կամ Նազարեթը. բայց վոչինչ չեմ լսել նոցանից, վորովհետեւ իրենք ել չգիտեցին: Դեռ դարմանալի յե, վոր այսքան ել մնացել է, մանավանդ յեթե հիշենք, վոր նախիջևանցին անցի յե և տասն և չորսըդ դարում Հայաստանից դուրս յեկած. հայտնի յե, թե շատ ավանդությունք կամ վոտանավորք և այլ այսպիսիք, վոր վերաբերություն չունեցին կրօնի հետ, պիտի կորչեցին: Թեև խեղճ բաներ, բայց և այնպես կարելի յե տակալին հավաքել բավական վիճակախաղեր և մի քանի վոտանավորք աստվածածնի և ուրիշ սրբերի վրա: Գեղացիք, վոր առաջ ավելի ավանդապահ եցին քան թե այժմ, ունին զանազան յերգեր, մանավանդ հարսանիքի վերաբերյալ, վոր հայտնի յեն անուշաբույ «պար»:

Արդոք, Աշտարակը, վոր պահել և մինչև այժմ Նուրինի արարողությունը, պահել և նույնպես մի ավանդություն կամ հասկացողություն նույնիսկ Նուրինի անձնավորության կամ այդ ոտարոտի արարողության մասին և թե պահել է, ինչ ավանդություն է այդ աշտարակցոց կարծիքով ով է կամ ինչ է այդ Նուրինը. ցավում ենք, վոր հեղինակը վոչինչ չե ասում մեզ: Անշուշտ, յեթե ավանդությունը կորել է, հեղինակը պատասխանատու չէ, բայց այդպիսի գիտվածում ել բնավ ավելորդ չեր գտնի մի բացասական ծանոթություն: Մենք հույս ունինք, վոր արդո Պոռշյանցը ուրիշ անգամ ավելի շատ հանդես կանե այդպիսի տեղեկությունք և ավելի կատարելությամբ առաջ տանի սկսածը: Մենք քաջ գիտենք, վոր Սոս և Վարդիթերը չե հաողցրել նո-

րա պաշարը. մանավանդ վոր դեռ շատ բան մնում է, վորին բնավ չե գիպել հեղինակի գրիչը:

Ապարան բառի ստուգաբանությունը, այսինքն պ. Պոռշյանցի կարծեմ (յեր. 7) թե գուցե անպարան բառի կրճատվածը լինի, կապելով նորան այն սքանչելի կանթեղի հետ, մենք իսպառ մերժում ենք. նախ, վոր անպարան խոսքը, այսինքն պարան միացած բացասական ան մասնի հետ մենք հին հեղինակությանց մեջ վոչ մի տեղ չենք տեսնում գործածած և այդ բոլորովին նոր բարդություն է. հայտնի յե թե ապարանը անպարանից դուրս գալու համար հարկավոր եր վոր այս վերջինը յեղած լիներ դպրության մեջ, մինչդեռ Ապարան խոսքը (հատուկ առքով) յերևում է գործածված: Յերկրորդ, Ապարանը, վորպես այժմ նույնպես և առաջ ապահովության տեղ յեղած լինելով, շատ հավանական է թե ապարան հասարակ անունից լինի հատկացած: Այլ թե ինչի՞ կարող եր մի իշխանի կամ թագավորի ապարանը այնտեղ յեղած լինի: Բայց մենք այստեղ բառերի ծագումը քննելու համար չգաղաղենք. յեթե այդ մասին խոսելու լինինք, այսինքն ընդհանրապես այն անունների մասին, վոր այսոր խորհրդավոր նշանակություն են ստացել Հայաստանի հողում, կարելի յեղածի չափ հարմարվելով աստվածաշնչի պատմությանցը, ապա մեր ասելիքը պիտի հիմնենք մեր հին հեղինակների գործերի և անողքելի յերկրաբանության վրա: Բռնելով այս ճանապարհը, շատերը այդ անուններից կկորցնեն իրենց ներկա խորհուրդը. բայց մենք բնավ վերաբերություն չունինք այդ բաների հետ, մեզ մանավանդ քաջում է այն սքանչելի կանթեղը Արագածի և նորա մասին ուղղում ենք մի յերկու խոսք ասել:

Ավանդությանց մեջ, ամենից ավելի անհաստատը փոփոխության և աղճատանքի յենթարկվողը և նոցա ժամանակը: Շատ անգամ ավանդությունը գրեթե անարատ մնալով եյապես, փոխվում և նորա ժամանակը, այսինքն մի անցք, կամ մի իրողություն, վոր ստուգապես պատահած եր, դնենք, Թորոսի ժամանակ, այդ բանը համարվում և յեղած կամ Մինասի ժամանակ, վոր շատ առաջ եր ապրել Թորոսից կամ Նիկողոսի, վոր Թորոսից շատ դարեր հետո եր ծնել: Այդ ժամանակի առաջ ու հետ խաղալը կախվում և Թորոսի, Մինասի և Նիկողոսի ազգի մեջ ունեցած խորհրդից, արժանավորությունից ու հատկությունից: Հայտնի յե, թե մի պատերազմ, մի քաջագործություն, մի հաղթություն չի վերագրվիլ մի սուրբի, վորպես նաև մի հրաշագործություն մի յերևելի գորավարի: Յեթե ազգը Թորոսի որով տեսել և մի խորհրդավոր անցք, բայց Թորոսի վրա բնավ համարում չունի, ազգի հետագա գավազները այդ անցքը անպատճառ կխլեն Թորոսից և կվերագրեն մի մարդու, վոր կամ առաջ և ապրել Թորոսից կամ վերջը, վորի վրա ազգը մեծ համարում ունի քաղաքականապես կամ կրոնապես, նայելով անցքի բնավորության: Ավանդությունքը, զրկվելով այսպես ժամանակագրական ճշտությունից, շատ անգամ այնքան շատ հավաքվում են մի մարդու վրա, վոր այդ մարդը շատ դարերից հետո դառնում և մի պահարան, մի շտեմարան սքանչելի անցքերի և գործերի. իսկ մյուս բոլոր մարդիկը, այն մեկ նշանավոր մարդու ոգտի համար, զրկվում են իրենց ստուգապես ունեցածից: «Ձի ամենայնի որ ունիցի տացի և յաւելցի, և որ ոչն ունիցի, և զոր ունիցին բարձցի ի նմանէ»: ճիշտ այսպիսի դիպվածներում և կատարվում:

Հայոց ազգը, Արագածի վրա կրակ կամ լույս յեթե չտեսներ, անհնար և, թե նա չեղած տեղից կանթեղ հնարեր և Լուսավորչին ուղարկեր այնտեղ Նարեկ քաղելու: Մենք այդ լույսը կամ կրակը Արագածի վրա ընդունում ենք վորպես իրողություն: Բայց սակայն, դժար և այժմ դատել, թե այդ լույսը կամ կրակը Լուսավորչից առաջ եր տեսել ազգը, թե հետո: Լուսավորչի անունը այդ ավանդության հետ խառը տեսնելով չեկարելի պնդել, թե ստուգապես չորրորդ դարում և յերևել այդ կրակը: Այո, կարող եր և այն ժամանակ յերևիլ մեր խոսքը այդ չե այլ այն, թե լոկ անունը չեկարող ընդունվիլ վորպես ապացուցություն ժամանակի, ավանդությանց մեջ:

Այդ լույսը կամ կրակը ընդունելով վորպես իրողություն, բնականաբար խնդիր և առաջ գալիս, թե ի՞նչ լույս կամ ի՞նչ կրակ յեղած պիտի լինի: Հարկ չկա տեսել, վոր բնական յերևույթը առասպելով մեկնաբանել մեր գործը չե. դորա փոխանակ առասպելյալ բնական յերևույթը իր մոգական քողերից ազատել և բնության լուսով հասկանալ և հասկացնել «ի մեծ շինութիւն ազգին», մենք սիրում ենք վորպես ճշմարտություն:

Մարդը, վոչ միայն ֆիզիկապես, այլ և բարոյապես յենթակա յե բնության ազդեցության, բնության սրտի վարկը ցոլանում և անմիջապես մարդու սրտում: Մարդը իր գաղափարքը առնում և բնությունից: Ինչ չափով ճանաչել և ուսել և նա բնությունը, համեմատ այդ չափին կլինի նորա գաղափարների և հասկացողությանց ազնվությունը: Ահա մի որեքն, վոր բնավ բացառություն չունի: Մարդի վոստայնից բարակ մեծաֆիզիկական համակարգությանց բովանդակ գաղափարքը կան բնության մեջ. իսկ ինչ վոր չկա, այն

ամեններն սուտ եւ Բնությունը մի գիրք եւ վոր պիտոյն
կարգալ եւ ուղիղ հասկանալ. սխալ ըմբռնողությունքը
մեծ վնասներ են տալիս: Բնական յերևույթքը իրենց
վսեմափառ կերպարանքով շատ անգամ սարսափեցնում
են մարդուն. սա միանգամայն վոչնչանում եւ յերբ աշ-
քի առջև տեսնում եւ մի այնպիսի ուժ, մի այնպիսի
գորություն, այնպիսի տեսարան, վորի առջև տկարա-
նում եւ վոչ լոկ մի մարդու, այլ եւ բովանդակ մարդկու-
թյան ուժը: Բնական յերևույթքը թեկ վոչ այնպես
սասանեցուցիչ, ինչպես մի վուրկանի կատաղի արտա-
հոսություն, կամ ինչպես մի թաթառ կամ փոթորիկ
ովկիանի վրա, կամ Սահարի անապատում. թեկ վոչ
այնպես ապշեցուցիչ, ինչպես մի Ամազոն, Միսսիսիպի
կամ Ուրինոկո, կամ մի ամերիկյան կուսական անտառ.
Թեկ վոչ այնպես կործանաբեր եւ մահաուրիթ, ինչպես մի
կայծակ, մի սամում, մի հեղեղ կամ հարյուրամյա ծա-
ռերը արմատից եւ տան ծածքը պատերից խլող մրրիկ,
վոչ. այլ այնպիսի խաղաղ յերևույթք, վոր չեն պատ-
ճառում մի յերկշուղ, մի վնաս, մի մահ կամ մի կոր-
ծանում, այլ մանավանդ գարմանք եւ հոգեգմայլություն
եւ վորոնք մարդու կարծելովը չունեյին մի թշնամական
բնավորություն, ինչպես մյուս վերեւում հիշվածները,—
յեթե հասկանալի չլինին ժողովրդին եւ չբացատրվին նո-
րան, կարող են, այո, չարաչար մոլորությանց պատ-
ճառ լինել: Յեւ այդ մոլորությունքը, յերանի թե, վոր-
պես մի տեսական գաղափար, մնային մարդու գլխում.
վոչ. նոքա շատ անգամ մարմին են առնում Շիվայի,
Դուրգայի եւ Վիշնուի անհեթեթ կերպարանքներով եւ
այնուհետեւ խարազան են դառնում մարդկության:

Վորքան մոլորությունք վոր կան աշխարհի յերե-

սին, այդ բոլորը սկզբնաբար ծագել են կամ բնությու-
նը թյուր հասկանալուց, կամ խապառ չհասկանալուց:
Յեւ այդ մոլորությունքը վոչինչ ուրիշ բանով չեն
փարատվիլ, մերժվիլ, յեթե վոչ բնությունը ուղիղ հաս-
կանալով: Ահա այս եւ պատճառը, վոր ամեն բանական
մարդ պիտի աշխատի վոչ միայն ինքը ուսանել բնու-
թյան որոնքները, այլ եւ ուրիշին ոգնել, յեթե ինքը
ավելի փորձառած եր, քան թե այդ ուրիշը, վոր կա-
մենում եր բանալ բնության գիրքը:

Ուզելով հասկանալ այն կրակը, կամ լույսը, վոր
յերբեմն յերևել եւ Արագածի վրա եւ կամենալով փոքր
ի շատե տեղեկություն տալ ազգին նորա մասին, պետք
եր, վոր մենք աչքի տակ առնուինք բնության մեջ (բա-
յի յերկնքի լուսավորներից) յեղած բոլոր կրակները
կամ լուսերը. քննեյինք նորանց, համեմատեյինք կան-
թեղի ավանդության եւ դորա պարագաների հետ եւ վո-
րը անհամաձայն կլինեն առողջ դատողության, մերժե-
յինք, իսկ վորի կողմում վոր լինել ավելի հավանա-
կանություն, ընդունեյինք վորպես բնական պատճառ
կանթեղի ավանդության: Մենք, թեկ այդ վերլուծու-
թյունը մեր մտքում արդեն արել ենք, բայց այստեղ
ավելորդ համարեցինք մեր ընթերցողների առջև ել
նույնը անել, պատճառ, խորհուրդ չգտանք դուր տեղը
խնդիրներ առաջարկելու մեջ, միմիայն մերժելու եւ չե
ասելու համար: Ուրինակ, կրակ եւ լույս ունի Դուր-
մոնդի առած կրակը (ջրածինը վառված թթվածնի ներ-
կայությամբ), բայց դա ինքն իրեն չե առաջանում
բնության մեջ. վրա յերկու, վոր այն ժամանակ բնավ
հայտնի չեր: Նույնպես եւ գալվանական լույսը, վոր
գրեթե մեր որերի դյուտ եւ այլ այսպիսիք: Շատ
ուրիշ կրակներ եւ լուսեր, վորպես ճախնային գաղը

կամ գերեզմանական շրջմովիկ կրակը, գնդաձև կամ
կծկաձև* կայծակը, վռուկանական կրակը** և այլն և
այլն իրենց գաղափարներով հակառակթյուն ունեյիր:

* Կծիկ բառից ենք առնում Սյդ տեսակ, վորպես նաև առ-
հասարակ կալծակի, վորոտամուկներ, մեկ խոսքով բոլոր ողակին և
լեքտրականության մասին, մանրամասն տեղեկութուն ցանկացո-
ղը կարող և գտնել Արագո ֆրանսիացու ուսումնական աշխատու-
թյան մեջ—Կալծակի մասին: Յերանխադու թի թարգմանելին հա-
յերեն, վորպես և նորա Աստեղաբաշխությունը, հասարակ ժո-
ղովրդի համար գրված: Բայց այսպիսին գիտությանց մեկբա-
բայս գրեբը չե պիտո և չե կարող թարգմանել ամեն մարդ, վոր
գիտե լուի ֆրանսիարեն. հարկավոր և, վոր թարգմանիչը լավ ուսած
լինի իր թարգմանած գրքի առարկան, ապա թե վոչ թարգմանու-
թյունը կդառնա մաճաբբողոչ և զրականապես անողուտ, հանդի-
սարան լինելով սխալ բմբռնողությանց, մթությանց, այո՛, շատ
անգամ և հիմարության. թեև ընդգրում իմաստություն եր այն:

** Առ ասվ. Բռնակա Ս...

*** Առ այժմ, Թողնելով Արաբածի վուլկանականութեան բռն-
դիրը, մինչև մի ավելի հարմար և աջող ժամանակ, դարձնում եմ
հայ բնագիտնեի ուշադրութիւնը և ուսումնասիրութիւնը հե-
տեյալ խնդրի վրա: Ամենին հայտնի յէ, թե Արաբածում ծծումը
կա. այս բանը վոչ միայն մենք հայերս գիտենք, այլ քիմիայի
մասին զբւած մի քանի ուսու զրքերում ել խոսվում և ավելցնե-
լով, թե տակավին քննված չէ այդ հանքը և թե պետք է կտը-
ծ եւ, վոչ քիչ ծծումը լինի. բայց այս չէ իմ ասելիքը: Շատ
արժանահավատ մարդիկ, այո, և բուն աշտարակցիք, վորոնց հետ
տարենելով բնականից եմ յեղած, շատ աշտարակցիք նույնիսկ
Աշտարակում, ոչականցիք և վաղարշապատցիք և այլն և այլն
միաբերան վկայած են ինձ, թե Արաբածի վրա, (չգիտեմ հառ-
կապես վոր տեղում) ծծումքը տան ծածքից վաղած և սառած ջրի
պես ծուլ ծուլ կախ և ընկնում քարերից: Կորիճները
գնում են և հրացանի գնդակով տալով վայր և ին ձգում, հաւաքում
և տանը պետք ածում: Այս բանը ինձ գայթակղութեան քար և
դարձած. և վաղուց զբավել է իմ հարցասիրութիւնը: Զախողակի,
յերբ 1860 ին Նէմիածին եյի, զբաղված լինելով ազգային գործե-
րով, չկարողացա ժամանակ գտնել, վոր յերթայի իմ աչքով

Վնչ, մնաց և մեր կարծիքով ավելի հավանականը:

58

59

Յերկրագունդի և ամպի մեջ առաջանում են ելեք-տրական լարողությունք, վոր առանձնանում են ամպի և յերկրագունդի մեջ յեղած ողով, վորովհետև ողը վատ առաջնորդ է ելեքտրականության: Յերկրագունդի և ամպի մեջ առաջացած ելեքտրականությունքը զանազան են. նոցանից մինը անվանվում է դրական, իսկ մյուսը բացասական: Յեւ վորովհետև այս ելեքտրականությունքը այլասեռ են, ուստի բնական որենքով նոքա քաշվում են, վոր միանան իրար հետ: Յեթե ամպի ելեքտրականությունը հանկարծապես միանա յերկրագունդի ելեքտրականության հետ, այն ժամանակ այդ միավորությունը զգալի յե լինում մեզ վորպես կայծակ: Յերկու զանազան ամպերի մեջ ել գոյանում են շատ անգամ այն վերը հիշված յերկու այլասեռ ելեքտրականությունքը և յերբ նոքա իրենց այդ ողեղեն բարձրության մեջ միանում են իրար հետ, մենք տեսնում ենք նոցա լույսը—փայլակ, և լսում ենք նոցա միավորությունից առաջացած ձայնը—վարդո: Բայց այժմ այս վերջինը մեզ պետք չե. մեզ հարկավոր է միավորությունը ամպի և յերկրագունդի ելեքտրականությանց բայց վոչ մի կործանաբեր կայծակի կերպարանքով:

Յերբ, ինչպես ասացինք, յերկրագունդի և ամպի մեջ առաջացել են այն այլասեռ ելեքտրականությունքը և յերբ նոքա քանջուրը նոցանից ողի միջնորդությամբ առանձնացած լինելով գտնվում է լարված վիճակում, այն ժամանակ (նույնպես ասել ենք) ձգտում են չեզոքանալ—յեթե կարելի յե այսպես ասել—այսինքն միավորվի: Յերկու այլասեռ ելեքտրականությունքն ել առանձին առանձին կարող են իրենց ներկայությունը հայտնել քննողին և այն ժամանակ նոքա հայտնի յեն. իսկ յերբ միացան, ել չեն ընկնում զգա-

ցողության տակ և անհայտանում են: Սոցա հանկարծակյան միավորության մասին խոսեցանք—հայտնի յե թե վորպես ծովից մի կաթիլ ջուր առնելով—և ասացինք, վոր այդ միավորությունը զգալի յե լինում կամ վորպես կայծակ, կամ վորպես փայլակ ու վորոտ: Սորա հակառակ, այդ ելեքտրականությանց մեղմաբար, այսինքն աստիճան աստիճան միավորությունը, շատ անգամ իսպառ անզգալի յե լինում մեզ. իսկ յերբեմն, մենք տեսնում ենք այն լույսը, վոր սուրբ Հելմոսի կրակի անունով հայտնի յե գիտության մեջ:

Հուլիոս Կեսարի, Տիտոս Լիվիոսի, Պլուտարքոսի, Պրոկոպիոսի, Սենեքայի և Պլինիոսի գրքերում շատ անգամ հիշվում է մի լույս, վոր յերեւել է, կամ առանձին առանձին զինվորների, կամ նոցա ամբողջ լեգեոնի նիզակների սլաքներից. նույնպես խոսվում է և նավերի կայմերի լուսավորության մասին: Այս բանի, այսինքն ասված գրքերում շատ անգամ այս լուսերի հիշատակվելու վրա հիմնված է կարծիքը, թե հին ժամանակներում ավելի ստեպ և պատահել այդ յերեւելքը, քան թե նոր ժամանակներում: Բայց, նույնպես, յենթադրվում է, վոր հին ժամանակներում հմայողները և հավադետները (augur) ողուտ քաղելով ամեն կարգից դուրս յերեւելից, նոցա վրա իրենց գուշակությունքը հիմնելով և ժողովրդին խաբելով, ավելի խնամք են ունեցել այդպիսի բաները գրով մինչև մեզ հասցնելու:

Բայց, այժմ, կայծակից առաջ կամ շուտով կայծակից հետո, յեթե մի նկատող մարդ ուշադրություն դարձնե բարձր աշտարակի կամ շանթարգելի սուր ծայրին, միշտ կարող է տեսնել սուրբ Հելմոսի կրակը: Նույնպես և բարձր սարերի վրա կարող է յերեւել այս կրակը, վորպես շատ ձառագայթների խուրձ, յերբեմն

բոլորը և յերբեմն լեզվաձև իր սուր ծայրով դեպի վեր, ինչպես ճրագի կամ կանթեղի լույսը. բայց մի վտանա-
չափ կամ կես կազ յերկայնությամբ: Նավերի կայմերի
վրա, նույնպես հաճախ ե պատահում այս. և յեթե մի-
այն մի լեզվաձև լույս ե յերևում, սնապաշտ նավաս-
տիքը շատ բարկանում են, վորովհետև նոքա հավատում
են թե մրրիկ կլինի այնուհետև. իսկ թե յերկու հատ,
այդ դիպվածում նորան ասում են Կաստոր և Պոլլուկս,
նավաստիքը ուրախանում են, վորովհետև աջող նա-
վարկություն են բերում Կաստորը և Պոլլուկսը, հու-
նական անտիկյան առասպելի հերոսքը: Շատ անգամ
պատահում ե, վոր յեկեղեցիների գլխի խաչերը լուսա-
վորվում են այսպիսի ելեքտրական լուսով. շատ ան-
գամ աղաղակներ թռչելով այն ամպի մոտից, վորի ե-
լեքտրականությունը մեղմաբար միանում եր յերկրա-
գունդի ելեքտրականության հետ, յերեկ են զարմա-
ցած և ապշած ամբոխին լուսեղեն կողացով: Նույն այս
բնական յերևույթը նկատված ե շատ անգամ և ցած
տեղերում. շատ անգամ ծառերի ճյուղերը լուսավորված
են. շատ անգամ մարդիկ կարծել են թե երվում են
կրակում, և սարսափել են իրենք իրենց տեսնելով «ի
հանդերձս լուսաւորս»:

«Կայծակի ժամանակ, հունվարի 8-ին, 1839 ին,—
ասում ե հոչակավոր Արագոն, իր ուսումնական քննու-
թյան մեջ՝ Կայծակի մասին. (Notice Scientifique sur
le Tonnerre, ch. XXX)—յերբ կայծակը զարկեց Հաս-
սերոյան յեկեղեցու աշտարակին, Յփոլեյի և Հասսելտի
միջոցում (Հոլլանդիո մեջ. առաջինն ամբողջ ե, այժմ
գրեթե ավերակ, իսկ յերկրորդը քաղաք) գտնված գե-
ղացիք նկատեցին մի ոտարոտի յերևույթ վերը հիշված
կայծակի զարկելուց մի քանի ակնթարթ առաջ, նոքա

տեսան, վոր բոլոր նոցա հալաղները (շորերը) կրակ-
ված են: Այդ կրակը անցնելու (մարելու, հանգցնելու)
համար զուր տեղը աշխատելու ժամանակ սարսափան-
քով նկատեցին, վոր ծառերը և նավի կայմերը նույն
բոցով եյին փայլում: Կայծակի զարկին ու այդ սքան-
չելի կրակների տեսնալուց մի ակնթարթում կա-
տարվեցավ»:

Վերջան ուրիշ այսպիսի դիպվածներ առաջ ե բե-
րում Արագոն, վերը հիշված հոյակապ աշխատության
մեջ. վերջան այսպիսիք հիշված են գերմանացի Յիմ-
մերմանի Փիզիկայի մեջ, մենք չենք ուզում ամենը
այստեղ դնել: Այլ այնչափ միայն հիշեցինք, վոր տես-
նեն և հավատան, թե այդ կրակները և լուսերը վոչ
բարձր են ամպերից և վոչ առանց յերկրի գործակցու-
թյան առաջանում: Բնությունը, ինքը, վոչ թե մի լոկ
հրաշք ե, այլ բարձր քան թե հրաշք և այս պիտի ստիպվի
ընդունել ամեն մարդ, վոր ուսումնասիրում ե նորան:
Բնությունը միայն կարող ե հասկացնել մեզ արարչի
մեծությունը և փառքը. «Երկինք պատմեն զփառս աս-
տուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստա-
տութիւն»։ Արարիչը, մեկ անգամ ստեղծելով բնու-
թյունը տվել ե նորան անխախտելի և սուրբ որոնքներ,
վոր բնավ և մեկ մազի չափ խոտորմունք չունին.
«Սահման եդ և ոչ անցանեն»*: Այդ որոնքներով կա-
ռավարվում ե ամեն ինչ, վոր մենք տեսնում ենք, կամ
ինչ վոր բնավ չենք տեսնում, տիեզերքի անչափելի

* «Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կատարեն զճրա-
մանս պատուիրանի նորա, ոչ երբէք անցանեն ըստ եղեալ սահ-
մանն իւրեանց». Նեղիշի վարդ. Վատն Վարդանայ և Հա-
յոց պատերազմին. Մոսկվա. 1861, յեր. 66. քաղուած այն
նամակից, վոր Արտաշատի սուրբ ժողովը գրեց Հաղկերտին:

տարածութեան մեջ: «Դնէ զձիւն որպէս դասը և զմէզ որպէս փողի ցանեաց: Արկանէ զսառն որպէս պատառոտ առաջի ցրտոյ նորա և կարէ կալ»: Ինչ վսեմ նկարագրութեան: Բայց այս բոլորը լինում են այն մեկ անգամ զրկած որենքով, ինչպէս մարդը ապրում է և բազմանում է, թեև առաջին մարդը միայն դուրս եր յեկած բուն աստուծու ձեռքից: Ամեն հրաշք, վոր ո՛վ է իցե կարող եր մտածել, շատ ստոր, շատ տկան և շատ չնչին է, քան թէ այն հրաշքը, վոր արարիչը, բնութեան միջնորդութեամբ ցույց է տալիս մեզ ամեն ոք, ամեն բոսիկ, և ամեն վայրկյան: Նա չէ հերետիկոսը, վոր քննելով և ուսումնասիրելով բնութեանը ամեն վայրկյան ստիպվում է ասել բնութեան ճարտարապետին, իր սրտի աղոթարանից. «Որպէս զի մեծ են գործք քո տէր»։ այլ նա, վոր վոչ միայն ինքը չէ ուզում և չկամի իմաստասիրել բնութեանը, «զերկինս և զերկիր զգործս մատանց նորա, զլուսին և զաստեղս զորս նա հաստատեաց», վոչ. հերք չէ այս, այլ և արգելում է վոր ուրիշն ել նորա կամավոր կուրութեան հետեւելով չտեսնէ և չուսանի. «Ինքն ոչ մտանէ և որոց մտանենն արգելու»։ Նա, վոր այս բոլորի մեղքը ծածկելու համար, ինքը իր թշվառ գլխից տեսութեանը և համակարգութեանը է հնարում ընդդէմ բնութեան աստվածադիր սահմաններին, քաշքշելով այն որենքները, վոր մարդու կամքին բնավ չեն յենթարկվում, այն, այդպիսին աստուծու արտոնութեանն է հափշտակում յերկրի յերեսից:

Դու, վոր նեապոլսի մեջ ցույց ես տալիս ինձ մի շիշ, ուր կա մի քանի կաթիլ արյուն և պատմելով, թէ այդ արյունը այս կամ այն ժամանակ յեռ ե գալիս, ուզում ես դորանով քարոզել ինձ այն աստվածը, վորի

զրած որենքները, մի ակնթարթում, ինչպէս Յերեմիայի «կաթսայ յեռանդեան» յեռացնում են ահագին ովկիանը, յես խելագար եմ, վոր ովկիանի մեծափառ հրաշքը թողած, քո յերկու կաթիլ չորցած արյունին նայիմ. և այն ժամանակ, յերբ բյուրավոր այգալիսի կաթիլներ, բայց կենդանի արյունի, ամեն վայրկյան յեռում են և շրջան են կատարում իմ յերակներում:

Մեծ ճարտարապետը, վոր քեզ ստեղծել է առանց քո ոգնութեան կամ խորհրդին կարոտելու, միթէ կարոտ է այսոր քո սուտին:

«Զի՞նչ հաղորդութիւն լուսոյ ընդ խաւարի»... «Սուտն ի հօրէն սատանայէ է»... «Հանէ՞ք զգա ի խաւարն արտաքին»:

Թե ո՛ւր է հասած այժմ բնական գիտութեանը և ի՞նչ անհասկանալի քրմական գաղտնիքներ քակում է նա, ի՞նչ համարձակ քայլափոխներ է անում, այդ մասին հարցնում եմ ևս ապացույցքը: Նույնիսկ մեր հիշած Յիմմերմանի Ֆիզիկան, — ուր ելեքտրական մասին մեջ, առաջ բերելով Բեն Դավիթի, Միխայելիսի և Լիհտենբերգի ուսումնական քննութեանը (այս բաները հիշված են մասնավորապէս և Արադոյի Կայծակի մասին աշխատութեան մեջ) զարմանալի պարզութեամբ բացում է տապանակի և վկայութեան խորանի գաղտնիքը, — թեթեւ ապացույց չէ:

Հոգով չափ ցանկալի յեր, վոր մեր բնագետ յեղբայրակիցքը աշխատութեան հանձն առնուին այդ Ֆիզիկան թարգմանելու: Այդ գործը զրկած է հասարակ ժողովրդի համար և կարող ենք հաստատապէս վկայել, վոր ամեն կարգի (անշուշտ, ուշադրութեամբ կարգապահ) ժողովրդին հասկանալի կլինի, յեթե արժանապես թարգմանվի: Բնական գիտութեանց բոլոր ճյուղերը

կապված են ֆիզիկայի հետ այնպես, վոր դժար է ձեռք
զարկել բնագիտության մյուս ճյուղերը մշակելու կամ
թարգմանելու մեր ազգի համար, մինչև վոր չենթադրվի
թե ֆիզիկան ծանոթ է նորան փոքր ի շատե:

Բայց, ինչպես մի անգամ արդեն ասացինք, այսպիսի
գրքերը պիտի թարգմանվին լավ բնագետների ձեռ-
քով. պատճառ, լոկ թարգմանությունը շատ անգամ
թերի չէ լինում, թեև թարգմանիչը քաջ գիտեր լեզուն:
Դիտությունը յերբեք չէ կանգնում մի կետի վրա, այլ
միշտ առաջ է դնում. ամեն որ լինում են նորանոր
հայտնագործությունք և նորանոր պարզաբանությունք
գիտության մոլթը և շատ անգամ անհասկանալի տե-
ղերի: Թարգմանիչը, մի այդպիսի գիրք թարգմանելու
ժամանակ, պարտական է նորա բոլոր գրությունքը
համեմատել գիտության այն վիճակի հետ, ինչ վիճա-
կում վոր դրսևում է սա նորա թարգմանության միջո-
ցին: Մեր հիշած ֆիզիկայի բնագիրը կարծա է փոփո-
խությանց, ավելվածքների և ծանոթարանությանց:
Նորա ունի թարգմանիչը բավական մշակել և այդ գիր-
քը, բայց ել մի քանի տեղ կան, վոր պետք ունեյին
ավելի պարզաբանության և ծանոթարանության: Լոկ,
խոսքով հանդես յեկած չհամարվելու համար, մենք
հրավիրում ենք մեր բնագետ յեղբայրակիցների ուշա-
դրությունը մեամերականության վրա, վոր գերմանացի
նատուր-ֆիլոսոֆների (ընտելիխոփա) մեջ, մինչև
այսօր ել տեղիք ունի և վոր գիտությունը բնավ չէ
կարող ընդունել: Վերջին թե արեցությունից պատ-
ճաված «ինքնակիզության» խնդրի մեջ, Մունքեյի և
Բովիլի սքանչելի կարծիքները ճշմարտաման. կերպով
առաջ են բերված, բավական քիմիական մանրամաս-
նությամբ, մինչդեռ նոցա ընդդեմ մերժողությունքը

առանց բացատրության, լոկ Լավուազիե, Դեվի և Լի-
բիլ հեղինակների անուններով, առանց ասում ենք,
գոնե մասնավորապես հիշելու թե ինչ ճանապարհով
հասել եյին այս հեղինակները իրենց մերժողական
դրության: Այնտեղ հիշվում է Լիբիլի 1844 ի կատա-
րած քննողությունը միայն անունով, մինչդեռ Լիբիլը
իր նամակների չորրորդ տպագրության մեջ, վոչ մի-
այն մանրամասն և հիմնավոր կերպով խոսում է ընդ-
դեմ սքանչելի ինքնակիզության, 1850 թ. հետո կա-
տարած քննողությամբ, այլև ավելվածի մեջ հանդես է
հանել մի քանի հարցասիրության արժանի թղթակ-
ցությունք: Յիմմերմանը, այս, չէ ընդունում մեամերա-
կանությունը, կամ «ինքնակիզությունը» և չէ բնավ
պաշտպանում. բայց նոցա ընդդեմ կային բաներ, վոր
ուսումնական գերմանացին զանց է արել մեջ բերել և
մի քանի բանի ել դուր հանդես տվել:

Ահա այս տեսակ բաներ ամեն գիտությանց վերա-
բերյալ առաջնորդական գրքերի մեջ կարող են պա-
տահիլ, վորպես և մեր հիշած գրքի մեջ ել կան, վորոնց
հեղինակքը, յեթե այսօր գրելու լինեյին այդ բաները,
անշուշտ, այնպես գրելու չեյին. այս պատճառով, այդ-
պիսի գրքերի թարգմանիչը պիտի լավ գիտնա իր ա-
ռարկան և գիտության ներկա վիճակը, վորպեսզի հնա-
ցած և արդեն մերժված մի գրություն չդնե ուսանել
կամեցողի առջևը վորպես գիտության ներկա խոսքը:

Մեղ թվում է, թե մեծ ծառայություն ցույց տված
կլիներ ազգին, յեթե պ. Նատիսյանցը Թիֆլիզի մագ-
նիսյան գիտանոցի արդո կառավարիչը, աշխատություն
հանձն առնուր մեր հիշած ֆիզիկան հայերեն մշակելու:
Անշուշտ, յեթե միայն դպրոցներում, համալսարգաբար
դաս տալու կամ ուսանելու համար լիներ այդ մշակու-

թյունը, այն ժամանակ, Յագեն և Ժամեն Ֆրանսիացի բնագետներին հոյակապ ֆիզիկաները իրենց կքաշեյին մեր ուշադրությունը: Բայց մեր խոսքը հասարակ ժողովրդի ոգտին վրա չե, թեև, այո, Ֆիմմերմանի ֆիզիկան վնչ բնավ անողոք և և ուսանողներին:

Հակամետ եմ կարծել, վոր մեր գրագետքը կարգալով իմ մինչև այստեղ առաջ տարած խոսքերը, կասեն թե «այդ բոլորը մեզ մի անծանոթ կամ նոր բաներ չեն, մենք այդ ամենը գիտենք»: Յես լավ գիտեմ, վոր այն դուռը, վորտեղից յես եմ մտնում, բաց և ամեն մարդու համար և վկայում եմ, վոր ինձանից լավ իմացողներ ել կան. բայց այդ ավելի վատ և նոցա համար, վոր ինձ պիտի ասեն, թե իրենք վաղուց գիտեն իմ ասածները: «Եթե կոյրք էիք ոչ էր ձեր մեղ. բայց արդ տեսանէք և մեղքն ձեր ի ձեզ հաստատեալ են»:

Լույսը և խավարը միմյանց այն աստիճանի ներհակ բաներ են, վոր յերկուքը միասին չեն կարող լինել մի տեղում. և յեթե մեր գրագետքը, վորպես սիրելի յե մեզ կարծել, ուղում են փարատել և մեկ ուր առաջ տեսնել ազգի աղատությունը խավարից, ապա ուրեմն պիտի լույս գործ դնեն: Ստվարը, վնչ ինքն իրեն կփախալի և վնչ խավարով կամ առասպելներով:

Մեղադրելի չե ժողովուրդը*, յեթե վաղում և դեպի

գերբնականը, մինչդեռ Արագածի վրա յերեցած լույսը իրողություն և, իսկ նորա բնական պատճառը նորան անհայտ: Սոսկալի քնասներ և ավերածությունք բերում են այս կանխամուտ կարծիքները, վոր առաջացած էյին ազիտությունից:

Անի քաղաքի բնական յերկրաշարժից** կործանումը մի ժիթե չէ՞ վերագրվել մի վարդապետի նզովքի և այդ ավանդությունը մինչև այսօր նստած չէ՞ ազգի մեջ: Հայաստանից այնքան բազմության դուրս գնալն, նորա թափառական պանդխտությունը Արևմտյան Յեւի-

Շինած արադ կոնձիրը, Կախթու գիւնին անուշ-անուշ խմիրը, կառնթով (կաթը), դրոշկով, փառավոր, ուռած-ուռած ման գալը, դառ, դուռաշ հագնելը, մաշելը, նոքար բեքարի՝ ձեռին չուր ածիրը, յերեսին հով տալը, տաք յորդանի տակին, փափուկ դոշակի մեջում շնթիւնը ու թափալ տալը, վատ ու գլուխ դարդարելը՝ մեզ թե դժուրը չտանին, դրախտը ըսկի չեն տանի՞ հարկիդ: Աբովյանց, վերք Հայաստանի, յեր. 86:

** Մի քանի յերես առաջ ասացինք, թե միջին դարերից հետո յեկած նոր դարերը Հայնցան առանց ազգեկցության. կարծում ենք, թե կարող և ոգնել մեզ այդ բանը վորոշ կերպով ցույց տալու համար, յեթե ասենք վոր տառն և ութ դարու սկզբում հայ վարդապետը, խոսելով յերկրաշարժության վրա, հաստատողապես վերագրում և նորան բնական պատճառի: Զենոր Գլակի գիրքը, վոր առաջին անգամ տպւած և Կոստանդնուպոլիս 1719 թ. (Տուրքիա ունի) իր մեջ այդ գիրքը տպել ավող Հովհաննես վարդապետի պատմադրական հիշատակարանը, ուր այս վարդապետը, 1709 թ. (ունի) Տաբատում պատահած մեծ յերկրաշարժը այսպես և մեկնում. «Հոգմոց ներհակաց պատահեալ ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ թնդմամբ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ անտի, սկսանելով յմկեղեաց գաւառէն և հաւանելով առ մեզ»: Ավելորդ և անելի վոր մենք այս կարծիքի տերը չենք, բայց առաջ ընդինք վորպես վկայություն մեր խոսքին, վոր թե հասկացողությունը նզովքից դեպի ստորերկրյա հոգմերն և անցել արդեն առաջադիմություն և cet, déjà quelque chose!

* «Ստուգելի մեղքը չի, վոր ճամիւից դուրս են եկել, իրար մոռացել. մեզ նման կարդացողի վրտները պետք և ծառիցը կապած, ամսով սոված պահած: Ախր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջին բառ դատաստանի ուր ինչ շուղար կտան. ինձ նման գրի սեն ու սիրտակը իմացողները, վոր ել ուրիշ բան չենք ֆիքը անում, հենց ուղում ենք լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահլան ձիու վրա նստինք, չաւ-չաւ մանեթները ջերներումս չխկչիկացնելով, ձեռներնիս դողդողալով, խաղաղներով ման դանք, քեֆ ու մարաքյա անենք»:

բողալի մեջ, նորա քաշածները և այդ պատճառով Շիրակի գավառի ամայանալը, վորպես նաև Անի քաղաքի ավերակ մնալը, այդ նշովքի պատճառով չէ: «Անի քաղաքը անիծված և, ով վոր այնտեղ բնակվի, նուշնպես կանխիծվի», այս չէ մինչև այսօր ազգի ամենամեծ մասի գաղափարը: Ահա միջնադարյան սքանչելի ուղղութեան մեկ արդյունքն էլ, այսպիսիներ վրքան կան: Մենք գրագետներ գիտենք (իրենք ասում են թե գրագետ են), վոր ժողովրդի աչքը բանալը հերետիկոսութեան են համարում, հանդգնաբար հրատարակելով: Կցանկանալինք իմանալ, թե ժողովրդի մոլորութեան պատճառ լինելը, յերկրից յերկիր տարադրելը և բազմի անգույն հարվածներին մատնելը, յուր սարոք, ինչ ուղղափառութեան է: Թող դժոխքի գամբռ մատենի մեջ գրե մեր անունը պարոն Բենեդիկտուզը, միայն թե մենք բյուրավոր ժողովրդի մահին, տառապանքին պատճառ չեղած չլինինք: «Ուշտիւք խնդրէի ես իսկ ինքն նզով լինիլ ի Քրիստոսէ, վասն եղբարց և ազգականաց իմոց ըստ մարմնոյ, որ են իսրայէլացիք»: (Թուղթ Պօղոսի առ Հռովմայեցիս, գլ. Թ. համար 3):

Թող չկարծվի, թե մենք տգիտաբար զարմանում ենք այս նեղսիրտ և հալածասեր ուղղութեանց վրա. քնով լիցին: Բոլոր Յնվրոպան անցավ այդ կոմուրջից, հայտնի յե, թե կարգը մեկ որ մեղ էլ պիտի հասներ, և ուրան ենք, վոր հասել է. պատճառ, դա ցույց է տալիս մեզ ազգի առաջարժութեանը: Մանավանդ սրտաշարժ է անմահ Գալիլեյի գլխի անցքը, վոր, իր աստեղաբաշխական և բնագիտական հավիտենական գյուտերի պատճառով, այլև Կոպերնիկի տիեզերական համակարգութեանը պաշտպանելով, իր յոթանասուն տարեկան հասակում հալածվեցավ տմարդի ինկվիզիցիոնից և չար-

չարվեցավ նորա խավար բանտերում: Այնտեղ ստիպեցին նորան գլխաբաց և ծնկաչոք կարդալ մի արհամարհելի և պժգալի յերզմագիր*,—բոլորովին արժանի

* 1637ի հունիսի 20ի հրովարտակով դատապարտվեցավ Գալիլեյը, Ուրբանոս ութերորդի (Հռովմի պապի) ժամանակ: Ահա նորա հրաժարական յերզմագրի պատճենը: «Յես Գալիլեո Գալիլեյ, 70 տարեկան, հանգուցյալ Վինչենտո Գալիլեո Ֆլորենտացու վորդի, անձամբ, անձին ներկա լինելով դատարանի առաջ և ծոնկ չոքած ձեր առջև, ով համաշխարհական քրիստոնեական հասարակապետության սրբազնագույն կարդինալը, հերետիկոսական չարութեան ընդդեմ ընդհանրական ինկվիզիտորը, և աչքիս առաջ ունենալով սուրբ ավետարանը, վորին հալալորվում եմ իմ սեփական ձեռքերով, յերդում եմ, թե միշտ հավատացել եմ, այժմ հավատում եմ և, աստուծու ոգնութեամբ, միշտ պիտի հավատամ այն ամեն բանին, ինչ վոր պահում է, քարոզում է և վարդապետում է սուրբ, հռովմական իշխական, առաքելական յեկեղեցին: Բայց վորովհետև սրբազան դատարանը իր դատակնքով հրամայեց ինձ բոլորովին թողալ այն սուտ ուսումը, վոր հաստատում էր, թե Արեգակը անշարժ կացած է տիեզերքի կենդրոնում, իսկ Յերկիրը չե գտնվում այդ կենդրոնում և շարժում է, և վորովհետև յես պետք չեմ, վոր այդ վարդապետութեան հետեյի, նորան պաշտպանեյի, վորեկից կերպով ուսուցանեյի, խոսքով թե զրով և նորանից հետո, յերբ հայտնել եյին ինձ, թե այդ վարդապետութեանը ընդդեմ է սուրբ դրքին, յես զրեցի և տպեցի մի գիրք, ուր խոսվում է հիշված դատապարտված վարդապետութեան մասին, ուր սորա պաշտպանութեան համար առաջ են բերված սաստկապես համոզիչ փաստեր և առանց վճռական վերջաբանութեան. այս պատճառով սաստիկ կասկածանքի տակ ձգեցի իմ անձը վորպես հետևող այն հեքետիկոսական վարդապետութեան,—թե անշարժ կանգնած է տիեզերքի կենդրոնում Արեգակը և վոչ Յերկիրը, վոր շարժում է: Այս պատճառով, ուղեկով անհետացնել ձեր սրբազնութեանց և ամեն կաթոլիկի մտքերից իմ ընդդեմ, այդպիսի սաստիկ, բայց արդարացի կասկածանքը, մաքուր սրտով և ջերմեանով հավատով յես հրաժարվում եմ, նզովում եմ և ատում եմ վերը հիշված ազանդները և մոլորութեանքը, և առհասարակ ամեն ուրիշ մոլորու-

նորա շարադրողներին, — և հրաժարվել իր սրտի վկայությունից և աչքի հայտնի ճշմարտությունից: Բայց յերբ դեռ բանը չէր հասել ալդտեղ նա ունի դրած մի

Թխուան, վոր ընդդեմ ե սուրբ հոռիմակաթուղիկական յեկեղեցուն. յես յերգնում եմ, վոր աշուհետե չպիտի ասեմ, չպիտի հաստատեմ վոչ բերանացի ե վոչ դբաժոր վոչ մի բան, վոր կարող եր վերստին իմ ընդդեմ հանել աշպխիւր կասկածանք, ե թե իմանամ վոր բեիցե հերետիկոսի կամ հերետիկոսութեան կասկած տովղի մասին, այն ժամանակ պիտի իմաց տամ ե մատնեմ նորան ինկվիզիցիոնի սրբազան դատարանին, կամ ինկվիզիտորին այն տեղի, ուր յես գտնվիմ: Բացի սորանից, յես յերգնում եմ ե խոստանում եմ, վոր կատարելապես կլցնեմ ե կքաշեմ բոլոր աղաշխարանքը, վոր դրված են աշմ իմ վրա, կամ վոր աշուհետե կղրվին սրբազան ինկվիզիցիոնի ձեռքով, ե յեթե յես հակառակ վարվիմ իմ աշմ ասած խոսքերից վորին ե իցե, հավատացնելուս, խոստանալուս ե յերգումիս, վորից աստոված աղատե, այն ժամանակ յես թարկվում եմ պատիժմանին, մահապարտութեան ե տանջանքին, վոր այս տեսակ հանցանքներին համար դրված են սրբազան կառնաներով ե ուրիշ տիեզերական ե տեղական ժողովներ լճառդատութեամբ: Թո՛ղ ողնե ինձ աստվածը ե նորա սուրբ ավետարանը, վորին հպավորվում եմ սեպական ձեռքերով...»:

«1737 ին, գրեթե մե դար հետո Գալիլեյի վրա հանած այս պիտակի գտնալվածից, ժող ինչպես մի անջնջելի արատ մնում է ինկվիզիցիոնական դատարանի և դատակնիքը ստորագրող դատաւորները վրա, Սանտա-Կրոչե յեկեղեցու մեջ, տոնկանական հանձարեղ մարդերից ամենամեծի հիշատակի համար կանգնեցուցին մի հոյակապ մարմարոնյան արձան: Բենեդիկտոս տասնուչորրորդ ժոնչնացուց ինկվիզիցիոնի դատաւճիւրը Գալիլեյի շարադրության ընդդեմ: Յերբրի շարժողութունը,—աստիպաբաշխության հիմնական որեւքը,—ընդունված է ամեն տեղ և ամեն մարդուց, ժողպես յերկրագլոխյան տակ չընկնող հշմարտություն, և մինչև անգամ դաս և արվում Հռոմի ղարդոցում: (Յրանառա Արագո, Ս.ս.տ. և դ.ա. հատ. III, գրեք քսանհինգրորդ, գլ. 3): Արդյոք սուրբ ինչ կասե պ. Զամառու՞մը. ն որս ուղղափառությամբ, Ուրբա-նոս VIIIն էլ և Բենեդիկտոս XIVն էլ համահավասար սուրբ, և

պատվական նամակ առ Madama Christina Grandu-
chessa madre, վորից գնում ենք հետևյալ քաղվածք:
«Մենք մեր հայտնագործություններով չենք ուզում
խառնափնդորել բնությունը և մտքերը. չենք ուզում
կործանել գիտությունքը, այլ ուզում ենք լուսավորել
նորանց և ստույգ հիմք տալ նոցա: Մեր հակառակորդ-
քը սուտ և անաստվածական են համարում այն բանը,
վոր իրենք չեն կարող հերքել: Նոքա պաշտպանվում
են կրոնի կեղծավոր նախանձավորությամբ, բայց
նվաստացնում են սուրբ գիրքը, հնար շինելով նորան

համահավասար անմեղանշականը են, բայց իրար ընդդեմ վճիռ հանած. սոցանից վորի՝ անուշը արդյոք պիտի գրե Միջնադարյան հերետիկոսարանի մատյանում: Յեթե Յ եր և ա կ ը դանդաղի, թող նորա ճուտը պատասխանեն—դքանչելի ժամանակը: Յերդմազըլն պատճենը Արագոն առել է Դելամբերի Աստեղաբաշխում-թյան պատմությունից, այս գիրքը մենք չենք տեսած, ուստի և չէլիտեսը թե այն հուշակավոր յերկրագնդիլ ինչ աղբյուր-րից է հանել: Այն պատճառով այս յերկու խոսքը ասացելը, վոր այդ յերդմազիլը մի վորքը այլալուծյամբ (թեև մոշ էյական բանից) տեսնում ենք Լապլասի «Ճիսեղերական համակարգության» մեջ, բացի սուրանից, յեթե չե խաբում մեզ մեր հիշողությունը, նույնպես այլալված տեսել ենք և Ֆոն-Քոյոզերի Ֆիզիկայի մեջ:

Թեբեա վժռմանը ավելորդ համարին, թե ինչին համար հանդես հանեցանք այս յերդմսագիրը, մինչդեռ կարող էինք միայն անու- նը հեշեկով հերիքանալ. պատասխանում ենք,—պատմութեան ար- զարուսթյան գործիք լինելու համար, թող մի լեզվով ավելի բա- րոգիլի այս նախատիւնքը հալածասեր մարդերի և անբնկճելի հաղ- թանակը զիտուսթյան Արդարութունը պահանջում և այս. «Ան- քաջքն լսելով զայլոցն զգործան, յառաջագոյն քաշացելոցն, անու- անի յիշատակ թողցին զկին իւրեանց, անձանց և աղբի։ Իսկ ծոյլքն և վատքն հայկում յանձնէս, և լսելով զայլոց զպարսաւանս, ի բա- րի նախանձն կրթեալը, ձնանացին լաւանալ»։ Ղադար Փարսկեցի, Պատմ. Հայ. Վեհեա. 1793, յեր. 14։

իրենց անձնական շահասիրութեան: Բայց, առանց լսելու պետք չէ դատապարտել մի հեղինակ, վոր չէ դիպչում յեկեղեցական կանոնադրութեանց, այլ բնութեան որենքներին և վոր մեկնում է այդ որենքները աստեղաբաշխութեան և յերկրաչափութեան կանոններով: Ով վոր միշտ պատկերաբար հասկանում է ամեն բան, այնպիսին պիտի վոր և Աստվածաշնչի մեջ հակասութեանք և միջնակ անգամ աստվածընդդէմ հայհոյութեանք գտնե, յերբ խոսք է լինում աստուծու աչքի, ձեռքի, կամ բարկութեան մասին: Յեթե ազգի խամութեան պատճառով հնարավոր է այս, ապա ուրեմն ել ավելի հարկավոր եր աչքի տակ ունենալ այս խամութեանք այն դատողութեանց մեջ, այնպիսի առարկաների մասին, վոր բնավ չեն յենթարկվում ամբոխի նկատողութեանց և չեն դիպչում հոգու բարորութեան, — ինչպէս են բնական դիտողութեանքը: Այս պատճառով խոսելով այդ դիտողութեանց վրա, չե կարելի յեղրակացութեանք հանել բիրտական ասացվածներից. այլ, նկատողութեաններէից և հարկավոր փաստերէից. վորովհետեւ ե՛րնութեանք և՛ Աստվածաշունչը միտքինակ գոյացած են աստվածային խոսքով: (Հուստոս Լիբիդ, նամակ 4. Տես և նորա ավելվածը):

Դառն բողոք. բայց վորքան տող, այնքան ճշմարտութեան: Թող, միշտ որհնովի դիտողութեան նահատակներն անմահ և նախանձեղն հիշատակը:

Միայն Արագածը չէ, վոր տվել է իր հարկը միջին դարերին. մեր վեհափառ Ազատ Մասիսը նույնպէս ձգել է այդ խավար դարերի գանձանակը իր լուսնան: Ով չգիտե Եջմիածնի «Լուսավորչու» ասված քամին, վոր ամառները ամեն իրիկուն արեւը մտնելու ժամանակ բարձրանում է Մասիսի կողմից և զովացնում է երված

փոթութեամբ Արարատյան դաշտը: Արդարեւ, նայելով ցերեկվա ջերմութեան աստիճանին, ստուգապէս կարելի չէ ընդունել այդ քամին վորպէս յերկնային պարզե. Յեո ինքս, Եջմիածնի մեջ սեպտեմբերի սկզբում, սատկած ձուկի պէս բերանս բաց մնացած, անհամբեր սպասում եյի, թե յե՞րբ արեւ պիտի թեքվի, վոր իմ ակնոր Մասիսի կենարար շունչը ինձ հասնի ու մի քիչ գովացնե: Անշուշտ, մի վտանգ, մի մոլորութեան չկա և չէ կարող լինել, յեթե ժողովուրդը չգիտե այս բանի գորութեանը, բայց և այնպէս գիտնալը ավելի ոգտակար համարելով, գրում ենք մի քանի տող. ներողութեան խնդրելով ընթերցողից, վոր մեր գրվածքը շատ ճշուգիւրվում է այս անգամ:

Արեւ սաստիկ տաքացնում է վորպէս Արարատյան դաշտը, վոր ամեն կողմից դրեթե շրջապատված է ապառաժ և մերկ սարերով, նույնպէս և Արագածի վիթխարի քարակտուր մարմինը: Թողում եմ բոլոր դաշտի մեջ ցիր ու ցան ընկած, թե ավերակներից մնացած և թե սարերից յեկած անհամար քարերը: Թեւեւ, այն, վոչ փոքր բան են սոքա, վորովհետեւ բովանդակ դաշտը լիքն է այսպիսի քարերով: Այս սարերը, դաշտը և քարերը արեւի ճառագայթներից սաստիկ տաքանալով, ջերմութեան բնական որենքով, վոր լայնացնում է ամենայն մարմին, լայնացնում և անոտրացնում են Արարատյան դաշտի ողը: Հյուսիսը այս ողի, վոր անմիջաբար շոշափում է յին տաքացած մարմիններին, լայնանալով և մի վորոշյալ տարածութեան մեջ ավելի տեղ բռնելով, քան թե սեղմ ողը, սկսում են կամաց կամաց բաժարանալ դեպի վեր և այս է պատճառը, վոր ջերմութեան ժամանակ անոտրանում է այդտեղի ողը և մի

վաստակեցուցիչ և վհատեցուցիչ ազդեցություն և դոր-
ծում կազմվածքի վրա: Այս և պատճառը, վոր Արարա-
տի ձյունական գոտին, չնայելով նորա աշխարհագրա-
կան դրության, այսինքն հյուսիսային լայնության,
ավելի բարձր և, քան թե նույն լայնության տակ յե-
ղած ուրիշ սարերի ձյունական գոտին: Հաշվելով ծովի
մակերևութից, Արարատի ձյունական գոտու բարձրու-
թյունը հասնում և մինչև 13300 վոտնաչափ: Նույն այս
որենքներով և պատճառներով Հիմալայան սարի ձյու-
նական գոտին բարձր և, քան թե կարող եր կամ թե
պիտի լիներ, յեթե նորա շրջապատը ընդարձակ և ա-
րեակեզ դաշտ յեղած չլիներ: Ջյունական գոտին Մեք-
սիկայի Անադոկա սարերի, վոր 20° ավելի հարավա-
յին դրություն ունին (Արարատը մոտավորապես դաշտ-
վում և հյուս. լայն. 40° տակ, իսկ Անադոկան մոտա-
վորապես 20°) միմիայն 800 վոտնաչափ ավելի ցած և,
քան թե Արարատինը, լինելով 14100 վոտնաչափ:

Մարմինները ինչպես ջերմությունից լայնանում են,
դորա հակառակ, ցրտից սեղմվում են: Արարատի հա-
վիտենական ձյունները և սառցանոցները շոշափող մթ-
նոլորտը միշտ սեղմված և ճնշված վիճակի մեջ և: Ասել
և, թե յերբ արևի ջերմությունից Արարատյան դաշտի
ոդը լայնանալով անոսրանում և և բարձրանում և դե-
պի վեր, յերբ մյուս կողմից Մասիսի ոդը ցրտից ճընշ-
ված սեղմ և և ավելի խիտ, ուրեմն ոդի բնական զու-
գակչիւր խանդարված և այդտեղ, պատճառ, բնական
որենքով, հեղուկ և ոդանման մարմինները ամեն կողմ
հավասարապես ճնշելով պիտի մի մակերևութ և մի
հավասարություն ունենան: Ի՞նչ և սորա բնական հե-
տևանքը, այն, վոր Մասիսի ճնշված ոդը պիտի վազե-
լցնել Արարատյան դաշտի ոդի պակասությունը: Բայց

վորովհետև ջերմության ժամերը այնքան յերկար չեն,
վորովհետև ոդը անոսրանալով ստանում և նույնպես
ավելի ձգականություն, վոր ինչպես վեր և բարձրա-
նում, այնպես և ամեն կողմ, ուստի և ցերեկը չե կա-
տարվում ոդերի զուգակշռությունը, այլ այն ժամանակ,
յերբ արևի ճառագայթքը ել այնպես չեյին տաքաց-
նում դաշտը, յերբ նորա ոդը կամաց կամաց կորցնելով
իր ձգականությունը սկսում եր սեղմվիլ, այն ժամա-
նակ, Մասիսի ոդը, ել դիմադրություն չգտնելով լայ-
նացած ոդից, սկսում և վազել դեպի դաշտը, պատճա-
ռելով այն ախորժ քամին: Այդ քամու ուժը միշտ հա-
մեմատ և ջերմության աստիճանին: Վորքան սաստիկ
լինի ջերմությունը ցերեկը, այնքան ուժով կլինի քա-
մին իրիկնադահին: Շատ ծովահայաց քաղաքներ ունին
իրենց իրիկնաքամին, վոր ծովից և փչում: այն դիպ-
վածներում ծովը կատարում և Մասիսի պաշտոնը, վո-
րովհետև ջուրը ավելի վատ առաջնորդ լինելով ջերմու-
թյան, նորա ոդը ավելի խիտ և, քան թե նավահան-
գատի կամ քաղաքի ոդը, վոր անմիջական հարակցու-
թյուն ունի ջերմության լավ առաջնորդ մարմինների
հետ: Յերկու անգամ կանգնելով հնդկական Մադրասի
նավահանգստում և, մի քանի որ ֆալով Սեյլան կղզու
Դալլ քաղաքում (point de Galle), յես նույնպես վա-
յելած եմ այս բնության զվարթարար պարզեր, եշ նա-
հատակ յեղած լինելով ցերեկվա դժոխային ջերմու-
թյունից: Պետք եր ավելցնել, թե տրոպիկական աշ-
խարհների մշտական պասաթքը առաջանում եյին հի-
մընված լինելով եյապես այն պայմանների վրա, վո-
րոնց մասին խոսեցանք. բայց մենք չենք ուզում ավելի
ձգացնել բանը: Մեր դիտավորությունը եր մի համա-

«ոտ տեղեկություն տալ միայն «Լուսավորչու քամուն»:
Մենք հասած ենք մեր նպատակին:

Առաջ ենք գնում:

Առհասարակ պ. Պոռշյանցի ծանոթաբանությունը և ջողակ չեն: Խոսելով հարսանիքի վորսի և մենամարտության մասին (յեր. 198), արզո հեղինակը այսպես է ծանոթաբանում. «ես վորսի սովորությունը և մենամարտությունը կարծեմ մնացած պետք և լինի մեր նախնի թագավորների ժամանակիցը, վոր առհասարակ յերբեմն յերբեմն զվարճության համար անում եյին»:

Ինչ խոսք և այս: Նախ, վոր մենամարտությունը և վորսորդությունը թագի սեփական մի բան չե, վոր ուր ել տեսնվի, թագավորներից մնացած կարծի: Յերբորդ, գնենք թե մեր պատմության հիշատակարանքը տեղ տեղ պահել են մեր թագավորների վորսորդությանց հիշատակը. շատ անգամ դատապարտելով նոցա զբոսասիրությունը և ազգային կառավարությունը յերեսի վրա ձգելը. բայց թե յերբեմն յերբեմն մեղադարտում էյին նոքա զվարճության համար, այդ, առաջին անգամ լսում ենք պ. Պոռշյանցից: Դժնե խոստովանում ենք մեր տգիտությունը, վոր մենք չգիտենք, թե հայոց թագավորները ներոնի որը ընկնելով զվարճության համար հրապարակ եյին իջնում մենամարտելու: Չենք ել տեսնում պատմության մեջ, վոր մեր թագավորական պալատներում կամ քաղաքներում յեղած լինեիր այնպիսի սովորություն, ինչպես տեսնում ենք Հռոմի իրկեսում, — զլազիատորներին (ըմբիշ), վոր առաջ միայն ստրուկների գործ լինելով, հետո հռոմեական բարքի ընդհանուր ապականության ժամանակ դարձավ ազնիվ յերիտասարդների, պատրիկիոսների, ծերակույտ մարդերի, այս, և նույնիսկ ներոնի սիրական գործը:

Բայց, ասենք թե թագավորները վորսորդության եյին գնում, ասենք թե մենամարտում եյին յերբեմն յերբեմն զվարճության համար, ինչպես հավատացնում է մեզ մեր հեղինակը. բայց ինչ հարաբերություն կա հարսանիքի սխմբոլական արարողությանց և թագավորական զբոսասիրության մեջ: Փեսայի թե թուր կապելը, թե վորսի գնալը, թե մենամարտությունը, այս բոլորը իրենց սխմբոլական բնավորությամբ հարկադրում են մեզ կարծել, թե դոքա շատ հին ժամանակներից, և թագավորներից առաջ ժամանակներից, մնացած արարողությունք են կամ այդ արարողությանց փշրանքը: Մի յերիտասարդ ամուսնանալով մի աղջկա հետ, բարոյական պաքտականությունք և առնում իր վրա մարդկային ընկերության առջև պաշտպանել իր ընտանիքը, կերակրել նորան և առհասարակ դեպ գնել մի կռակտ ուժի, յեթե սա վորևիցե կերպով կամենար վրդովիլ նորա ընտանեկան խաղաղությունը: Յեվ մեզ թվում է, թե թուր կապելը, վորսի գնալը և մենամարտությունը ունին իրենց մեջ այս պայմանների սխմբոլական խորհուրդը, վոր փեսան հրապարակով ցույց է տալիս և ազացուցանելով ընկերության իր այրությունը և արժանավորությունը իրավամբ ստանում է իր կինը:

Թե ինչ բանի նշան և թուրը, այդ մասին խոսիլն ել ավելոք ենք համարում*, իսկ վորսի համար առում

* Այնտեղ մեր միտքը ընկավ շաբաղանի այն տեղը, վոր առում է «...զենն արքայական, սպանման գործի կենաց արքային ի կենաց գործիս նուիրեալ...»: Յեվ մենք հիշեցինք այս տեղը, կարդալով պ. Պոռշյանի ծանոթաբանությունը (յեր. 189) թուրի գլխահալած գործության մասին: Համեմատիլ այս բոլորը չնաշխարհիվ Աբովյանի հոյակապ խոռոչերի հետ (Վերք Հայաստանի, յեր.

ենք այսքան, վոր ամեն ազգ իր մանկության ժամանակ ապրել է և այժմ ևս վայրենիքը ապրում են վորսորդությամբ: Տարակույս չկա, վոր և մեր ազգը անյել է մի անգամ զարգացման այդ աստիճանը, և մեր համար յեղած է յերբեմն ժամանակ, յերբ ամեն հարստության հայտարարքը եյին զանազան կենդանիների մորթելը և վոսկորները (զենք շինելու համար): Արդեն քաղաքակրթության մեջ մեծ առաջադիմություն է, յերբ մի վայրենի, թափառական վորսորդությամբ պարապող, ազգ, սկսում է յերկրագործության ձեռք զարկել: Բայց այդ բանը կարճ ժամանակում չէ լինում, զարեր են անցնում, և ժողովուրդը արդեն ստացած է լինում շատ կանխամուտ կարծիքներ, բնական յերեւութների թյուրբմբռնողությունք և այլ հաղար ու մի բան, վոր գալոց ավելի լուսավոր ժամանակը պիտի աշխատեր քերել այդ բոլորը: Թե մինչև վճր ժամանակ պարապել են հայք վորսորդությամբ, կամ, ավելի լավ, յճրք և մտել նոցա մեջ յերկրագործությունը, վորպես ընդհանուր ժողովրդի պարապմունք, այդ մասին պատմության եջերը զարտակ են մնացել: Այսքանը հայտնի յե, վոր Հայաստանը յերբեք դարավոր լսողադության յերես տեսած չլինելով, անդադար պատերազմների, հարձակողությանց կամ պաշտպանողությանց հանդիսարան յեղած լինելով, չէ կարելի յենթադրել, մասնավանդ հին ժամանակների վերաբերությամբ, թե յերկրագործությունը յեղած լինի ընդհանուր ժողովրդի ապրուստի լծակը: Այն մարդը, վոր կարող եր մահ բռնել, նա ստիպված եր հետևիլ հայրենիքի դրոշակին: Թողնելով այս

118—121), ուր ընդարձակած և կերպարանադրած է այս սքանչելի վարդապետությունը և ուր երված հեղինակը չի դիմացել վոր մի քանի սող ծանոթություն չդնե:

բոլորը վորպես լոկ յենթադրություն, ավելցնում ենք, թե Արտաշես Բ ի որով լսում ենք Խորենացու բերնից յերկրագործության տարածումը Հայաստանում, մինչև վոր այդ թագավորի որով անդործ յերկիր չկա յեղած Հայաստան*: Բայց չէ կարելի սորանից յեզրակացնել, թե այդ որից իսպառ ընկավ վորսորդությունը: Գրեթե յերկու դար հետո ապրած Արշակ Գ ի ժամանակի վերաբերությամբ լսում ենք մեր յերանելի Ղազար Փարպեցու բերանից այնպիսի պատմությունք, ուր վորսորդությունը վոչ վերջին տեղն ունի*: Մենք հատուկ այն դիտավորությամբ, թե յճրք է սկսվել հայոց յերկրագործությունը, խուզարկություն արած չենք. այլ այս մի յերկու բանը, վոր վաղուց հայտնի յեր մեզ, հիշեցինք թողնելով մանրամասն քննությունը ազգային պատմության, մեզանից առավել հմուտ և ավելի ժամանակ ունեցող մարդերի:

Այս արարողությանց մասին մեր արած յենթադրությունքը ավելի չեն, քան թե մեր անձնական կարծիք և հիմնված են միմիայն անալոգիայի վրա: Պ. Պոռյանցը

* «Բայց առի, 'ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային»: Խորեն. Պատմ. Հատ. Գ. գլ. 45. NB Խորենացու պատմությունից վկայություն բերելով, ինչպես արդեն նկատած է ընթերցողը, Թղթհամարը չենք հիշում. պատճառը այն է, վոր մեր ձեռքում յեղած որինակը, թեև խիստ աղավաղ, բայց և այնպես, հազվագյուտ լինելով, նորա Թղթհամարը ցույց տալը խորհուրդ չունենք: Շատ հալը ու խնդիր արինք, վոր մի որինավոր տպագրության որինակ գտնեն Պետերբուրգում. բայց և այնպես չգտան: Ուստի և գործ եմ դնում այս աղավաղ որինակը Սա տպած է Ամստերդամ 1695ին Վանանդեցի Թովմաս յակիսկոպոսի տպարանում:

** Ղազար Փարպ. Պատմ. Հատ. Գ. Վենետ. 1793, յեր. 21.

պատմելով, թե փեսան չե կարող կերակուր ուտել մինչև վորսի չգնա և վորս չբերե, կարծում ենք, թե ավելի ուժ է տալիս մեր յենթադրության, պատճառ, ինչպես ասացինք, փեսան ապացուցանում է դորսնով թե կարող է հոգալ իր ընտանիքի ապրուստը: Մենք կարծում ենք, թե իրավունք չկա, առանց դրական ապացույցների ունենալու, ամեն մի հին ավանդության մնացորդ տեսնելու ժամանակ վազել թագավորների քամակից. աղբը մինչև թագավորության հասնելը, ստանում է և ստեղծում է իր ավանդությունքը, ծեսերը և արարողությունը, վորոնք, այո, թե թագավորների ժամանակ և թե նոցանից հետո ընկնում են դարերի ազդեցության տակ: Հարկ չկա ասել, վոր ամեն բան հնացնող և մաշող ժամանակը հնացնում է և մաշում է, այո, շատ անգամ և իսպառ չքացնում է այս կամ այն ավանդությունը, այս կամ այն ծեսը և սովորությունը: Շատ անգամ թերևս այդ բոլորը մնալով դործադրության մեջ, այնուամենայնիվ տալիս են դարերի ազդեցության իրենց հարկը. նոքա զրկվում են իրենց ներքին խորհրդից և դառնում են մի պիտակ բան, ինչպես այսօր դարձել են այն բոլոր արարողությունքը, վորոնց մասին յեղավ մեր խոսքը. պատճառ կյանքի և ընկերական պայմանքը փոխված են:

Մենք չենք ուզում մեղադրել կատաղած շան ավանդության մասին հեղինակի հաստատողական ծանոթաբանությունքը: Չենք մեղադրում այն պատճառով, վոր նա հավատացած զրում է այդ բանը, ինչպես բովանդակ գավառը հավատում է: Բայց մեր արդարացի մեղադրությունը թող հասնի մեր բժիշկ յեղբայրակիցներին, վոր տասներով գտնվում են այսօր Արարատյան աշխարհում և վորոնք ամեն ոք լսելով այս սքանչելի

բժշկության մասին, մինչև այժմ չեն ձգել նորան ուսումնական քննության տակ. ստուգելու համար նախ, թե Փարպի գնացող ուխտավորքը, իրավ, կատաղած շան խածած եյին և ջրվախություն ունեյի՞ն (Hydrophobia), թե առողջ շան խածած, կամ Սոսի նման ջրվախ եյին, վոր իր Փարպի գնալը Գարեգնի առջև արդարացնելու համար սուտ ու մուտ բաներ եր հնարում, յերկրորդ, յեթե, առուգապես, կատաղած շան խածած եյին և ջրվախություն ունենալով արդարև Փարպի գնալով բժշկվում եյին, ապա ուրեմն նոցա բժշկության բնական պատճառը, վոր անհնար է թե չլինի, յեթե ջրվախը բժշկվում է*: Ինչ վոր մեզ է վերաբերվում, մենք խոստովանում ենք, վոր թեև շատ ենք լսած այդ սքանչելի բժշկության պատմությունը, այնուամենայնիվ սաստիկ յերկրայություն ունինք հիվանդ ուխտավորների ջրվախության մասին և կարծում ենք, թե դոքա Սոսի նման ջրվախներ են:

Իտալիո մեջ ավանդություն կար, վոր թե մորմը (սարգաձև կենդանի Tarantula lycosa — тарантул, мизгир) մի մարդ կամ մանավանդ մի աղջիկ խայթե, դորա միակ ճարը պար դալն է և պար դալ բազմությամբ, խմբովին, վոչ այնպես համրաշարժ, ինչպես մեր «կուռ

* Ինձ կարող են ասել, թե վորովհետև զխտությունը չե կարող թուլ տալ այդպիսի սքանչելի բժշկություն, ուստի և նոքա առանց վերստին քննելու մերժելով չեն ընդունում: Բոլորովին համաձայն եմ, ուրեմն, թող փաբատեն մառախուղը, թող հրապարակով հասկացնեն ժողովրդին ճշմարտությունը: Բայց ապացուցանելու համար ժողովրդին զխտության ճշմարտությունը հարկավոր են իրողությունք և վոչ լոկ խոսք. իսկ իրողությունքը պիտի նկատվին, ուրեմն և բուն տեղում և վոչ հեռվից: Լոկ քարոզով վոչինչ չես շինիլ:

բռնուելը» կամ ռուսաց хороводը (մոլորվածների մեջ ել կա մի այդպիսի կոռո բռնուել), այլ շատ արագութեամբ, այնպես վոր ել ուժ չմնա պարը շարունակելու: Յերկրագործական աշխատութեանց ժամանակ, յերբ աղջիկը չեր ուզում բանիլ կամ թե ուզում եր իր սիրականին տեսնել, հերիք եր վոր մի աղաղակ բարձրացներ, թե մորմը խայթեց: Իսկույն, բոլոր բանվորները թե պատանիքը և թե աղջիկները թողում եյին իրենց աշխատութեանը: Հարկավոր եր հոգի փրկել. ով կարող եր մեղադրել: Ակնթարթի մեջ զլվում եր Տարանտելլան (tarantella պարի անուն է): Ծուլը զրոսնում եր, սիրահարքը հանդիպում եյին միմյանց, պար գալիս իրար հետ, տեսութեան եյին նշանակում կամ մի նշանաբան դնում: Յեվ յերբ ամենքն ել իրենց ցանկութեան հասած եյին, մորմից խայթված աղջիկը անողջանում եր, արևն ել մտնելու վրա. ուստի ամենքն ել գոհանալով ուրախ-ուրախ դնում են իրենց տունը: Ով կարող եր ասել թե Տարանտելլան (մորմապար ?) պատվական հնար չէ, կամ զորութեան չունի մորմի խայթոցի ընդդեմ, յերբ աշխարհ, արարած իր աչքով տեսնում և, վոր երեկ մորմից չարաչար խայթված (?) աղջիկը, մյուս որ վողջ առողջ բանում և իր բանը:

Հիվանդների լուռ ու անխոս դնալու մասին (Փարպի) կամ նոցա գլխին ձիու սանձ փաթաթելու վերաբերութեամբ (արդյոք ելի սանձը ինչպես և. բնավ զորութեան չունի), չնայելով մեր հեղինակի արած ծանոթաբանութեանը, մենք վոչինչ զրական բան չենք կարող ասել, վորովհետև այդ յերկու արարողութեանց կամ պայմանների մեջ մի ազդվութեան չենք տեսնում, վոր բնութեան մեջ տեղ ունենար և հակամետ ենք կարծել, թե դոքա ուխտագնացութեան ավելորդու-

թյունքը լինին: Ասիացին, վորի յերևակայութեանը միշտ բորբոքված է (Ասիան առնում ենք միայն բարեխառն և ջերմ աշխարհների վերաբերութեամբ) զաղտնախորհուրդ է սիմբոլական բաներով, շատ հասարակ արարողութեանքն ել գիտե խճողել զանազան նշանական ձևերով և պայմաններով,— զարդ խաբեբայութեան, — վորոնք թեև ըստ եյութեան վոչինչ խորհուրդ կամ զորութեան չունին, բայց և այնպես ամբոխի աչքին յերևող լինելով, ստիպում են բերանաբաց ժողովրդին խորհուրդ յենթադրել այդ բաների մեջ: Հայտնի յե թե հնարողը, կամ նորա քարողը հռչակվում է խոր փիլիսոփա. պատճառ, նա միայն գիտե այդ բոլորի գաղտնիքը և նորա ձեռքին և խորհրդավոր և գերբնական գիտութեանց բանալիքը: Միթե ավելի մեղավոր են Բուդդայի բոնգերը և Բրահմայի բրամինները:

Սոս և Վարդիթերի մեջ կարելի յեր ել մի քանի այսպիսի ցնդի ավանդութեանք գտնել. բայց իրաջն ասենք, ձանձրացանք այս հիմար բաներից. վերջին անգամ ասում ենք, թե այսպիսի բաները ներգործում են խեղճ և պարզամիտ ժողովրդի վրա այնպես, ինչպես հաշիշը կազմվածքի վրա, ուստի պարտական ենք ամենայն խնամով արմատախիլ անել այդպիսիքը և մաքրել հայկական անդաստանը: Ահա մեր վերջին խոսքը:

Պ. Պոռշյանցը, փոխաբերաբար առնված վոճերի և ձևերի բուն նշանակութեանը չե բացատրում, թողնելով «հետախույզ բանագիտաց», ինչպես ասում է հառաջաբանի վերջին տողերում: Այս շատ անգործադրելի գաղափար է: Մարդը մեղավոր յեղավ, վոր հետախույզ բանասեր դարձավ, վոր նստի ծանր ու բարակ վոճերի բառարան շինե: Ասենք, թե գլուխը քարը տվեց ու շի-

նեց. հետո այդ բառարանը պիտի տպե, հրատարակե, վոր Սոս և Վարդէիթերի «հետախույզ բանասեր» չեղող կարգացողքը,—պարզ մահկանացուքը հասկանաւն այն փոխաբերական ձեւերը և վոճերը, վոր առաջ չէյին հասկացել և վորոնք, այս, շատ տեղ աղ ու համ եյին տալիս գործին: Միթե ամէլի լավ և ավելի հարմար չեր, վոր հեղինակը ինքը բացատրեր, քան թե թողում ե «հետախույզ բանասիրաց»:

Յեթե ստույգը ասենք, մեր քննութեան այն մասը, վոր նվիրված եր թերութեաններին Սոս և Վարդէիթեր գործի, վորպէս վիպասանութեան, պրծալ:

Մենք չենք ուզում քննութեան տակ ձգել հեղինակի լեզուն և նորա շատ ձախ հառաջաբանութեանը. վերջինս յեթե չլիներ, առավել զո՞ պիտի լինէյինք:

Հեղինակի լեզու ասելով չենք խմանում Աշտարակի բարբառը, վորով գրված ե գործի բնագիրը, ուր կամ խիստ քիչ խառնել ե հեղինակը Աշտարակի բարբառի մեջ ոտար ձև, ոտար վոճ, կամ բնավ լոյս, այլ նորա հառաջաբանի լեզուն: Յեւ հեղինակը, ուղեւով իր գործը այդ բարբառով գրել, վոր կարգացողը վոչ միայն Աշտարակի վարքի բարքի, այլ նորա լեզվի վրա ել տեղեկութեան ստանա, վոչ միայն մեղադրելի չե, վոչ միայն ազատ ե այդ լեզվի մասին պատասխանատուութեանից, այլ և մեծ շնորհակալութեան արժանի: Մենք կարող ենք վորեւիցե գովառական բարբառ քննել, սորվիլ, տեսնել նորա արժանավորութեանքը և թերութեանքը, բայց, այսչափ միայն: Ինչպէս մի հեղինակի կարող ենք ասել «թե ինչի այս ձևը այսպէս ես գործ դնում կամ այնպէս». այդպէս չենք կարող խոսել հազարների և բյուրերի հետ: Հեղինակը շատ անգամ ազատ ե այս ու այն ձևը գործ դնել կամ չդնել. բայց

մի գովառի բնակիչ (մեր խոսքը բուն հասարակ ժողովրդի վրա չե) չունի այդ ազատութեանը: Նա այնպէս միայն կարող ե խոսել, ինչպէս խոսում ե ամբողջ բնակչութեանը, վորին անգամ ե և ինքը խոսողը: Իսկ այդ բնակչութեան բարբառը կերպարանագործվել ե աշխարհագրական և բնութեան ազդեցութեանց տակ. պատմական դեպքերը չեն անցել նորա վրայից, առանց իրենց հետքը խոր դրոշմելու, և բարբառները նոցա անցուցած կյանքի բնական արդեւունքն են: Հայտնի չե, թե վոչ մեկ մարդ պատասխանատու չե, թե ինչի մի վորոյշալ տեղում այնպէս ե ազդել բնութեանը և վոչ այսպէս. թե ինչի պատահել են այս կամ այն պատմական դեպքերը և ինչի համար այնպիսի ուղղութեան և ստացել հասարակաց կյանքը, վորի արդեւունքը, բնականաբար, յեղել ե այս կամ այն գովառական բարբառը: Յեւ վորովհետեւ բնութեան և պատմութեան ազդեցութեանց մասին պատասխանատու չե մարդը, ուրեմն և պատասխանատու չե և վոչ իսկ պախարակելի կամ ծաղրելի, յեթե մի սարսափելի ավերանքի տակ ե բնակել այդ լեզուն: Սովորական վոճով խոսելով գործ դրինք ավերանք բառը, ապա թե վոչ փրկիստփայաբար ուղիղ մտածութեամբ վոչ դրական կատարելութեան կա և վոչ դրական ավերանք մի լեզվի, վոր ժամանակների պիտույքին հարմար լցնում եր իր պաշտոնը: Նեղսրտութեան և կատարելութեան տեսնել, կատարելութեան խոստովանիլ հին լեզուն տիրապէս և աղճատանք համարել նորը դրականապէս: Ինչ պիտի պատասխանեն մեզ, յեթե հարցնենք, թե ինչ բանում ե կատարելութեանը «տուր ինձ դիպց» կամ ուր ե աղճատանքը՝ յեթե ասում ենք «հաց տուր ինձ». — երթալ ի տուն, — տուն յերթալ. և այլն և այլն: Սոքա բզրորը տղայա-

կան չնչին և խելացնոր բաներ են, ձգտողություն, բնության և անցած գնացած ժամանակի վրա բռնա-
նալու: Լեզվի խորհուրդը ձևի մեջ չե, այլ իրի մեջ. յեթե
յես «հաց տուր ինձ» ասելով հասկանում եմ այն, ինչ
վոր 4000 տարի առաջ հասկացնում էին «տուր ինձ
դհաց» ասելով, լեզուն կատարում է իր պաշտոնը լիքը
չափով: Ել այստեղ իրավունք չկա, բաղդատական գե-
ղեցկությունը կամ կատարելությունը հանդես հանելու.
ինչ իրավունք վոր ունեն 4000 տարի առաջ ապրած
հայը այնպես խոսել, նույն իրավունքին համազոր իրա-
վունք ունի այժմյան հայը այսպես խոսել. ով հավան
չե, գնա գերեզմանները փնտռե 4000 տարի առաջ մե-
ռածներին և այդ մեռելների հետ խոսի: Իսկ մենք, կեն-
դանիքս, վոր գիտենք խոստովանիլ ժամանակի և պատ-
մության իրավունքը, չենք կարող կենդանիքը թողած
մեռելների հետ խոսել: Այս դրությունից պարզ յերևում
է, թե վոր աստիճանի թեթևամտություն է այս կամ
այն գավառական բարբառը ծաղրելը, և նորանով խո-
սողի վրա, վորպես մի ստոր և խեղճ եյակի վրա նայելը,
վորպես թե այն մարդը հանցանք է գործել: Ո՛հ, յեղ-
ջերավոր հիմարություն: Ներկա և կենդանի սերունդը
անցածի և մեռածի գերին չե. իսկ ով վոր ուզում է
կամայաբար իր կենդանությունը ուրանալով և իրա-
վունքից հրաժարվելով, իր վիզը դնել անցածի լուծի
տակ, այնպիսուն ասելիք չունինք:

Յեթե ցանկալի և հոգով չափ ցանկալի յե նոր լեզվի
համազգային միաբնույնը, ապա ուրեմն պիտի ուրա-
խությամբ վողջունեն մի ամբողջ գործ, վոր կատարված
էր վորեկից գավառական բարբառով. պատճառ, նոր
լեզվի հիմնավոր գիտությունը, նորա մշակությունը և

առաջտարությունը վորպես նաև ապագա միության
գաղափարը առանց այդ գավառական բարբառների ոգ-
նության աներեակայելի յե անգամ: Մեր այստեղ
քարոզած դրությունը պաշտպանելու համար հավաքած
ենք շատ փաստեր. բայց այստեղ, մեր հատվածի նեղ
շրջանակը չե ներում ազատ ընթացք տալ նոցա: Բայց
այսչափ անհրաժեշտ ենք համարում ասել, վոր ստրկա-
նալով հին լեզվին, առանց ժողովրդին ականջ դնելու,
լեզվի նոր ծլած ձևերը, վոր դեռ թարմ են և կերպա-
րանադործվելու վրա կապելով և ճնշելով անցածի և մե-
ռածի պատանքի մեջ, նոր լեզվի մշակության գաղա-
փարը ազդին համար դառնում է նույնպես ամուլ և ան-
պտուղ, ինչպես հին և մեռած լեզվի գործադրության
գաղափարը: Անշուշտ, այս խոսքերը չեն նշանակում,
թե հին լեզվի լծից ազատելով նոր լեզվի մշակությունը
պիտի դնել այս կամ այն գավառական բարբառի լծի
տակ: Տեղական կամ գավառական բարբառը ազգի ընդ-
հանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն
այս կամ այն գավառական բարբառի տակ, դրակախա-
պես մշակելու գաղափարը նույնպես ամուլ և անգոր-
ծադրելի յե, ինչպես հին լեզվի գաղափարը. ինչպես
սուրա ստրկության տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը:
Այս տեսակ մշակությունը արդեն իրենց սկզբունքով
հակասական են նոր լեզվի մշակության սկզբունքին,
վոր է վարժան կարելի յե առավել շատ և առավել մեծ
քաղաքային հասկանալի կերպով խոսել: Այս պատճա-
ռով, նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույ-
նաբար, առանց ամենևին հին լեզվից խախտելու, առանց
գավառական բարբառների կամ ոտար լեզուների ազ-
դեցությանց ստրկանալու: Բոլոր գավառական բար-
բառների եյական տարերքը, վոր իրենց ձևով և կազ-

մութ յամբ ավելի ընդունակ են, կենդանի—ընդհանրության լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնին ճարտար հեղինակների քուրացի մեջ և այնտեղ քիմիաբար միանալով պիտի դուրս գան «ոչ որպէս թլպատութիւն կամ անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»։ Ծանր խնդիր և այս և իր բնությամբ շատ ժամանակի կարոտ, բայց գոնե, այս և մեր ճանապարհը, այս և մեր պարտականութիւնը, վոր ինչքան մեր ուժը կտանի ձգտինք այս խնդիրը լուծելու։ Հարկ չկա մտել, վոր այս բանի համար հարկավոր և շրջանկաւ ուսումնասիրութիւնն մշակող հեղինակների կողմից։ Այն նորեկուկ պատանին, վոր տակավին նոր իջած մի վորպիսի և իցե խեղճ դպրոցի նստարանից գրիչ և առնում ձեռքը և ազգի դժբախտութիւնից լցնում և մի քանի վայրիվերս թերթեր հաղլածի և արագրի անուններով, այդպիսիքը, առում ենք, այնքան կարող են ողնել լեզվի մշակության, վորքան մի վորեկից մարդ առնված վորեկից անկիրթ հասարակութիւնից։ Այս խոսքերը թող չվհատեցնեն նորանց. մենք վոչ թե չենք ուզում, վոր շատանան մեր հեղինակքը, այլ, դորա հակառակ Մովսիսի հետ ենք ասում. «Ո՛ տայր ինձ դամենայն Իսրայէլ ի մարգարէս», բայց մարգարե լինին մարգարեյի նման։

Ուզելով մշակել, կոկել և միութիւն տալ մեր նոր լեզվին, չպիտի փոքրողությամբ սրտնեղինք թե ինչի մեկ կամ հինգ տարում չե շինվում ինչ վոր մենք ուզում ենք։ Այն վոր հազար տարիներով տարբեր աշխարհների և տարբեր դեպքերի տակ գոյացել և, և ամեն տեղ և այդ տարբեր ազդեցութեանց կնիքը կրում և իր վրա, բացի սորանից, այդ հազար տարիների միջոցում ամեն մեր լեզվի մոտից անցնող թուրք, թաթար, պարսիկ, արաբացի, ռուս, Սարգիս Բուխա-

բացու գլուխ պես մի քար և ձգել, բնականաբար անհնար և, վոր մի ակնթարթում շինվի, կոկվի և պայծառանա։ Այստեղ հարկավոր և համբերութիւն և հարատե արիաջան աշխատութիւն։

Մի փոքր առաջ պ. Պոռոյանցի հառաջարանի անունը տալով, ձախ ածականով մկրտեցինք նորան. բայց այդ 8 յերես հառաջարանի մեջ կա մի առողջ կտոր, և այս և նորա միտքը, թե ցանկալի յե, վոր ամեն գրագետ, իր յերկրում յեղած, մեր ազգի վարքը, բարքը, սովորութքը, ծեսերը, հասկացողութիւնքը, նոցա բարոյական և այլն և այլն վիճակը լույս հանե ու ազգի առջև դնե։ Այս խոսքերը և այս դադափարը ամենայն ընդունելության արժանի բաներ են և սոցա ընդգեմ վոչ մեր և վոչ ուրիշի կողմից ասելիք կա։

Հեղինակը վերջացնելով իր հառաջարանը, այսպես և ասում. «Մեծ հույս ունիմք, թե ազգը կընդունի Սոս և Վարդիթերը, վորպես մի տկար պատանու նըվաստ յերկասիրութիւն»։

Վեհ, յերանի՛ թե մեր ամեն պատանիքը այդպես լինեյին. այն ժամանակ, Կոմս Եմմանուելի և Մեհուխեյայի արտասուքը վաղճւց և վաղուց սրբված կլինեյին։

Միալվում և պ. Պոռոյանցը. ազգը ընդունեց այդ դործը (և իրավունք չունեն չընդունելու) վորպես ապագայում ավելի մեծ հույսեր տվող յերիտասարդ բանաստեղծի մի աշխատութիւն, «Յեւ հայրաբար ներողամիտ կլինի նա»—շարունակում և հեղինակը — «սորա միջի բազմապատիկ թերութիւններին»։

Պ. Պոռոյանցը շնորհակալութեան և հարգութեան և արժանի և վոչ ներողութեան. նա հանցանք չե գործել վոր ներողութեան կարոտի. նորա աշխատութեան եյակաւն արժանավորութիւնքը շատ և շոշափելի յեն, մինչ-

մութ յամբ ավելի ընդունակ են, կենդանի—ընդհանրութ-
յան լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնին ճար-
տար հեղինակների քուերայի մեջ և այնտեղ քիմիաբար
միանալով պիտի դուրս գան «ոչ որպէս թլպատութիւն
կամ անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»։ Ծանր
խնդիր է այս և իր բնությամբ շատ ժամանակի կարոտ,
բայց գոնէ, այս է մեր ճանապարհը, այս է մեր պար-
տականութիւնը, վոր ինչքան մեր ուժը կտանի ձգտինք
այս խնդիրը լուծելու։ Հարկ չկա ասել, վոր այս բա-
նի համար հարկավոր է շրջանկատ ուսումնասիրութիւն
մշակող հեղինակների կողմից։ Այն նորերուկ պատանին,
վոր տակալին նոր իջած մի վորպիսի և իցե խեղճ
գպրոցի նստարանից գրիչ և առնում ձեռքը և ազգի
գթբախտութիւնից լցնում է մի քանի վայրիվերո թեր-
թեր հոդվածի և որագրի անուններով, այդպիսիքը, ա-
սում ենք, այնքան կարող են ոգնել լեզվի մշակութայն,
վորքան մի վորեիցե մարդ առնված վորեիցե անկիրթ
հասարակութիւնից։ Այս խոսքերը թող չվհատեցնեն
նորանց. մենք վոչ թե չենք ուզում, վոր շատանան
մեր հեղինակքը, այլ, դորա հակառակ Մովսիսի հետ
ենք ասում. «Ո՛ր տայր ինձ զամենայն Իսրայէլ ի մար-
գարէս», բայց մարգարե լինին մարգարեյի նման։

Ուզելով մշակել, կոկել և միութիւն տալ մեր նոր
լեզվին, չպիտի փոքրոգությամբ սրտնեղինք թե ինչի
մեկ կամ հինգ տարում չե շինվում ինչ վոր մենք ու-
զում ենք։ Այն վոր հազար տարիներով տարբեր աշ-
խարհների և տարբեր դեպքերի տակ գոյացել է, և
ամեն տեղ ել այդ տարբեր ազդեցութիւնց կնիքը կը-
րում է իր վրա. բացի սորանից, այդ հազար տարինե-
րի միջոցում ամեն մեր լեզվի մոտից անցնող թուրք,
թաթար, պարսիկ, արաբացի, ուռա, Սարգիս Բուխա-

րացու գլոռի պէս մի քար է ձգել, բնականաբար ան-
հնար է, վոր մի ակնթարթում շինվի, կոկվի և պայ-
ծառանա։ Այստեղ հարկավոր է համբերութիւն և հա-
րատե արիւնջան աշխատութիւն։

Մի փոքր առաջ պ. Պոռշյանցի հառաջարանի ա-
նունը տալով, ձախ ածականով մկրտեցինք նորան.
բայց այդ 8 յերես հառաջարանի մեջ կա մի առողջ
կտոր, և այս է նորա միտքը, թե ցանկալի յե, վոր
ամեն գրագետ, իր յերկրում յեղած, մեր ազգի վարքը,
բարքը, սովորութիւնքը, ծեսերը, հասկացողութիւնքը,
նոցա բարոյական և այլն և այլն վիճակը լույս հանե
ու ազգի առջև դնե։ Այս խոսքերը և այս գաղափարը
ամենայն ընդունելութիւն արժանի բաներ են և սոցա
ընդդէմ վոչ մեր և վոչ ուրիշի կողմից ասելիք կա։

Հեղինակը վերջացնելով իր հառաջարանը, այսպէս
է ասում. «Մեծ հույս ունիմք, թե ազգը կընդունի
Սոս և Վարդիթերը, վորպէս մի տկար պատանու նը-
վաստ յերկասիրութիւն»։

Վոհ, յերանի՜ թե մեր ամեն պատանիքը այդպէս
լինեյին. այն ժամանակ, Կոմս Եմմանուէլի և Մեչուէսե-
չայի արտասուքը վաղճեց և վաղուց սրբված կլինեյին։

Սխալվում ե՞ պ. Պոռշյանցը. ազգը ընդունեց այդ
գործը (և իրավունք չունեն չընդունելու) վորպէս ա-
պագայում ավելի մեծ հույսեր տվող յերիտասարդ բա-
նաստեղծի մի աշխատութիւն, «Յե՛վ հայրաբար նե-
րողամիտ կլինի նա»—շարունակում է հեղինակը —
«սորա միջի բազմապատիկ թերութիւններին»։

Պ. Պոռշյանցը շնորհակալութիւն և հարգութիւն է
արժանի և վոչ ներողութիւն. նա հանցանք չե գործել
վոր ներողութիւն կարոտի. նորա աշխատութիւն եյա-
կան արժանաւորութիւնքը շատ և շոշափելի յեն, մինչ-

դեռ թերությունքը չնչին և աննշան: Այո, կան մարդիկ, և մենք իսկ մի քանիսը նորանցից տեսել ենք, վոր ուրիշի արժանավորությունը խոստովանելուց այնպես են փախչում, ինչպես «սատանան խուսկից»։ այդ մարդիկը իրենք չունենալով մի արժանավորություն, համարում են ձեռք բերել նորան ուրիշների արժանավորությունքը ուրանալով, այո, շատ անգամ արատավորելով վոչ միայն հեղինակի գործը, այլ և նորա անձը: Պ. Պոռշյանցը չե կարող բացառություն լինելով չհանդիպած լինել այնպիսի դատողությանց, վոր ավագա-կարար կամենում էին կողոպտել հեղինակից այն, ինչ վոր անկողոպտելի չէ: Մենք ասում ենք այս խոսքը, վորովհետեւ մի քանի այդպիսի ինքնահավան և անգործ մարդերից լսել ենք զանազան խոսքեր Սոս և Վարդիթերի վրա: Տակավին ներելով նորանց, չենք ուզում վերագրել նոցա անհավանությունը մի կամավոր կուրության, վաս խորհրդով, այլ անդիտության և թյուր հասկացողության բանաստեղծության մասին:

Մեր հետեյալ խոսքերի մեջ վերստին կլսեն այդպիսի անձինքը այն, ինչ վոր բերանացի արդեն ասել էինք, գուցե այս կրկնությամբ բժշկվի նոցա միտքը:

Յեթե այն պատճառով պիտի մեղադրվի հեղինակը, վոր նորա գործի մեջ անկատարությունք կան, հարցնում ենք. «վորի՞ գործն և կատարյալ»: Այսոր Միլտոնը և Շեկսպիրը, Հոմերոսը և Դանթեն ազատ չեն անկատարություններից. մեր պատվելի փիլիսոփայքը մի՞թե այս ել դեռ չգիտեն: Պետք չե մոռնալ, վոր այս մարդիկը, վորոնց անունը տվինք, են լամենամեծ բանաստեղծքը, վոր յերբեկից ծնել են լուսնի տակ: Թընությունը յերբեք չե իրագործում կատարելության գաղափարը մեկ անհատի մեջ, հետևաբար և նորա գոր-

ծի մեջ. բնության զուգակշռող հիմնական որենքիւն դեմ ե այդ: Կատարելության գաղափարը այնպիսի մեծ բան ե, վոր մեկ առանձին առնված հոգի, թող լինելոնա ամենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիվ բավական չե տանել նորա մեծությունը. կատարելության բնակարանը և բովանդակ մարդկության հոգին:

Յեթե պ. Պոռշյանցը չե ստեղծել կամ չե նկարագրում մեկ բնավորությունքը այնպես, վոր աստիճանաստիճան աճելին ու հասակ առնուն կարդացողի առջև, դորա փոխանակ հասարակաց կյանքի նկարագիրը շատ վառուն և կենդանի գույներ ունին և այդ հասարակության մեջ ապրող բնավորությանց այս կամ այն մոմենտները հիանալու արժանի հարազատություն: Բացի սորանից, պ. Պոռշյանցը արդյոք չըպիտի՞ դուրս յեկած լինել բնականությունից, յեթե հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առքով) յերևցներ մեկ այնպիսի բնավորությունք, վոր սկզբից մինչև վերջը ամբողջ էին լողիկաբար: Յեվ հայոց կյանքը մյն վիճակում ե ներկայումս, ուր այդպիսի բնավորությունքը (ընդհանուր առքով) մտացածին չհամարվելին: Ամեն բանից առաջ քննելիքը ե ազգի կյանքը. վորովհետեւ այդ կյանքն ե բանաստեղծի հիմքը, վորի վրա կառուցանում ե նա իր շինվածքը: Հայտնի չեթե ազգն ել մեղավոր չե, յեթե նորա կյանքը չե յերևցնում այսոր այնպիսի բնավորությունք և յերեվութք, վոր չկան Սոս և Վարդիթերի մեջ: Նոցա աճելության համար հարկավոր ե հող, հարկավոր են պայմաններ և հնարներ, վորոնցից զուրկ ենք այսոր և վորոնց թերությունը գուցե թե ցնե լուսավորություն-

նը մի մասով, յիթե գիտությունը վտար կոխե Հայաստան:

Բայց ինչ վոր ներկայումս կա Աշտարակում, ինչ վիճակում վոր է այդ գեղի կյանքը, այդ բոլորը մեզ հասկացնելու համար իր բոլոր ջանքը գործ է դրել հեղինակը. վնչ միայն մաքուր խղճմտանքով, այլ և շատ լավ հասկացած լինելով և ըմբռնելով իր խնդիրը. Այնպիսի բաբակ, հոգեբանական և շատերի աչքից անզգալի կերպով թռչող անցնող յերևույթներ և բռնեկ և ամրացրել թղթի վրա, և այն, պարզ, բնական և անդարդ խոսքերի միջնորդությամբ, այնպիսի հարազատություն ունին այդ տեղերը, վոր մենք, չնայելով վոր մեր հատվածը վաղուց անցել է սովորական չափից, չենք կարող մի քանիսը ցույց չտալ: Այո, պարտական ենք ցույց տալ, վորովհետև մինչև այժմ թերությունքն ենք միայն ցույց տվել, վորովհետև արժանավորության մասին ընդհանրապես ենք միայն խոսել: Բայց կատարել այս պարտականությունը, և այն քիչ, թերթերի մեջ, հեշտ չե. վորովհետև բովանդակ գործը, բացի մեր հիշած թեթև անկատարություններից վողկորված է մի բնական արժանավորությամբ, այնպես, վոր մարդ չէ իմանում, թե վորի քամակից դնա և վրը ցույց տա: Մենք կաշխատենք մի քանի բան հանդես հանել, խորհուրդ տալով ամեն հայի, վոր առնու այդ գիրքը և ինքը կարդա, վորովհետև անհնար է նորա բովանդակ արժանավորությունը մի քանի յերեսի մեջ տեղակել:

Արժանավորության կարգ ենք դնում, գործի սկզբից մինչև վերջը բնության նկարագրությունը: Այդ պարզ, միեռնույն ժամանակ հոյակապ նկարագրությանց

մեջ չկա և վնչ մի կեղծ գիծ: Սարերը, դաշտերը, այգիքը, տարու յեղանակները, նոցա աղդեցությունքը լեզու յեն առել հեղինակի գրչի տակ:

Արժանավորության կարգ ենք դնում Անուշի նկարագրությունը (յեր. 15), ուր զարմանալի հարազատությամբ յերևում է Անուշի մեջ մի հայ աղջիկ: Սուր խնդրում է նորանից ծաղկազարդ կերակի ոըը իր քաղած մանուշակները Վարդիթերին տալ յեկեղեցում: Անուշը սրտով ուզում է կատարել իր ազգականի խնդիրը. բայց իր սեռի սեփական ամոթխածությունը ստիպում է նորան հողհողվել: «Լավ, տուր տեսնեմ,—ասում է նա Սոսին,—վնչ թուք ու բեղնամ ընիմ յես, տեսնեմ յերեսս կրոնի, վոր ասեմ Սոսն ա զրկել. համա թե վոր խոսվի չի առնի, հետո արի եշը ցխիցը դու հանա, փալանը դու դղի, նոխտեն դու գլուխը տուր, ել ինձանում մեղք չկա»:

Յեկեղեցու մեջ, յերկար բարակ Վարդիթերի հետ մտերմաբար խոսելուց հետո, յերբ Անուշը հայտնում է նորան մանուշակների մասին և ասում է, թե ինքը չէր հոժարում վիզ առնու այդ հանձնարարությունը, վախելով, թե մի գուցե Վարդիթերի սիրտը ցավեցնե, բայց հարկադրվելով իր յեղոր Գարեգնի խոսքերից, կատարում է, Վարդիթերը, թեև սաստիկ ուրախացել է և չէ իմանում թե ինչպես ձեռք ձգե մանուշակները, այնուամենայնիվ կանացի խորամանկությամբ նույն վայրկենին չէ բացում իր սիրտը Անուշի առջև. «Քն, ինձ տուր, յես քու աղպոր դարավաշն եմ (աղախին),—ասում է նա,—նրա աղիզ խաթեր համար թեկուզ քարափիցն ել վեր կընկնիմ, ջուրն ել կընկնիմ, հուրն ել. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն թուք ու մուրն ել»:

Տեղն ե, վոր մեկը ասե նորան. «քո հորն վողորմի, թե դու Գարեգնի հրամանը կատարելու համար միայն ընդունում ես այդ մանուշակները»:

Բայց մի քանի վայրկենից հետո, իր սիրտը կատարելապես բանալով Անուշի առջև և ապապրելով Սոսին հասցնել իր գաթան, ասում ե, վոր ինքը հաստատ ե իր սիրու մեջ և խնդրում ե, վոր Սոսն ել խոսքին հաստատ մնա. «համա, իմ աղյուխը քու գլուխը, յես տղա, դու աղջիկ, թե վոր ինձանից հետ կաննես», — ասում ե նա Սոսին, Անուշի բերնով:

Շատ քաղցր ե գալիս մեր անկանջին, յերբ լսում ենք հայկական անբռնադատ խոսքը, յերբ այդ ձայնը դուրս ե գալիս ուղղակի աղգի սրտից, աղգի հասկացողությունից, յերբ նա թունավորված չե արվեստական բարոյականությունից, վոր յերևում ե չինական պատշաճների մեջ և վորի տակ տնքում ե այսոր նույն իսկ լուսավորյալ Յեւրոպան:

Ծաղկազարդ կերակրին առհասարակ մեծ աջողություն ե ջերել հեղինակի գրչին: Յեկեղեցու մեջ ժողովրդի նկարագրությունը, Փառք ի բարձունսը, տղոց ձեռ* ու ձոճանակները**, պառափների բարձրախոս ա-

* Այսպիսի մի խաղալիք Նոր Նախիջևան ել կա. այնտեղ ճըռ ճըռ ե նորա անունը: Ապրիլի 23-ին սուրբ Գեորգի յեկեղեցու կարգից դուրս ուխտն ե լինում և այդ տոնը տևում ե յերեք որ: Այդ որերում ըստ Նախիջևանի կնանիք, աղջիկ և յերիտասարդք կամ յեկեղեցու պարսպի մեջ են, կամ պարսպից դուրսը, ուր փոքրիկ վաճառատոն ե լինում: Լոկ այդ որերում ածում են յերեսայք իրենց ճըռճըռները, բայց վոչ յեկեղեցու մեջ: Յերբ այդ տոնը անցավ, ել ճըռճըռ չե յերևում, մինչև առաջիկա տարին:

** Ծաղկազարդի ձոճանակի, այսոր, գոն հազար տարեկանից ավելի լինելը յերկբայության տակ չե ընկնում: Հովհաննես Իմաստասեր կաթողիկոսը (Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսը չե,

դադակը, յերիտասարդ տղոց աղջիկ տեսնելու համար ժամի դռանը հավաքվիլը, այս բոլորը շատ պատվական ե: Իսկ ինչ վոր վերաբերվում ե քահանայի բարկության, տղոց ձեռքի և ձոճանակների հանած աղաղակի համար, քահանայի բնավորության հարադատությանը, մենք ուզում ենք լուել, վոր հեղինակը խոսի: «Յերեխեքը... ձոճանակներն ու ձեռքըր ածեցին (յեր, 19). ըստոնց ձենը տերտերի ձենին կոխեց, վոչով բան չեր կարում իմանալ Փառք ի բարձումից. տերտերը շատ ել բարկացավ, վնր մինին ասես... մինը չի տասը չի... չարեն կտրեց խեղճ յերիցի, քոս փոշիման յեկավ տեղը կաննեց, ու թու, թու, ասեց, կոտորվիք դուք, ջրհեղի ժամ շինեցին ելի. ես ինչ սովորություն ա տո»:

Մեզ շատ շարժել ե Աշտարակի կանանց ջերմ կրոնասիրությունը, ուր տեսնում ենք մանկական պարզամտություն, ներողամտություն, և ուր բարեպաշտ ու առաքինի հայ կինը խելույն ճանաչվում ե: Փարպուճանապարհի բանն եմ ասում: Յերբ Համասիյուռը բարկացած Սոսենց խող ասելու վրա, անիծախառն խոսքեր ե հանում բերնից և նախատում ե Վարդիթերին, այն խեղճ կնանիքը մեղադրում են նորա բարկությունը և անպատշաճ են համարում. «Բա, ընչի՞ յես ես բարի լի առաջին, սուրբ ըխտի ճամփին բերանդ փիս բաց

նորանից առաջ և ալրել Իմաստասերը) իր ատենաբանությամբ վկայում ե այս բանին: Ահավասիկ նորա խոսքերը. «որպէս և ի զալստեանն աւուր ոստան ամբառնալ և ձոճանակս շարժել»: Մեզ հայտնի չե, յեղած ե արդյոք այս բանը հունական յեկեղեցու մեջ, կամ կա՞ արդյոք այժմ: Յեթե այդ բանը հունեցից չե մտել մեր մեջ, զուցե ներվի յինթաղրել, վոր մեհենից լինի յեկած: Հայկազ. բառար. Վենետ. 1836—37 ձոճանակ բառին բռնցի նման մի բանի նշանակություն ե տրված. կարելի յե հուռալ, վոր Աշտարակի ձոճանակը հասկացնե թե ծաղկազարդի ձոճանակը բռնցից տարբեր ե,

անում...»: Այս տողերը արտագրած ժամանակս, ասես թե կենդանի ձայնով լսում եյի այս խոսքերը հայ կնոջ բերնից. այնչափ բնական և այնչափ հարազատ են նորա նորա հասկացողության, մտքերին և տրամաբանության:

97, 98, 99 և 100 ռդ յերեսներում, Վարդիթերի հոր և մոր խոսակցությունքը և սոցանից յերեցած կյանքի պատկերը այն աստիճանի գեղեցկություն ունին, վոր մենք չենք կարող մեր խոսքերով բացատրել: Իսկ մեջ բերել հեղինակի գրվածը նույնպես չենք կարող, վորովհետև ամբողջ այդ յերեսները պիտի արտագրեյինք, դուրս ձգելու վոչ թե բան, այլև բառ չկա: Մենք հերքանում ենք այդ յերեսների թվանշանքը ցույց տալով:

Սոս և Վարդիթերի ընթերցողներին հայտնի չի Վարդավառի անցքը, ուր Վարդիթերի մայրը նշանում է իր դուստրը Սոսի հետ և համբուրել տալիս: Մենք ուղում ենք մեջ բերել պառավի այն խոսքերը միայն, վոր նա Հանա-վանքից տուն գառնալուց և Հեթումի առջև բոլոր անցքը ուրանալուց հետո, չե հերքանում իր անձը միայն արդարացնելով, այլ և դատապարտում է դրսե-դուրս խոսողներին: «Ը՛հ, հողս դրանց ասառուսա գլխին,—ասում է նա,—թող ենքան հաչան, հոգիները գուրս գա. քան, խեչան, ես ինչ կրակ ա, ամոթ չունիմ ըստոնք. ինչ բերաններից դուրս ա գալի քցում են, փառք աստըծու, վոչ ով չի մոռել, յերես յերեսի կլնինք, են վախտն ինչ կասեն»:

Բանն այն է, վոր դրսի խոսքերը բոլորը ճշմարիտ են. և յեթե բանը յերես յերեսի գալու ընկնի, տարակույս չկա, վոր իր ստույթունը պիտի բռնվի. բայց և այնպես խորամանկ պառավը ոգուտ է քաղում այն ազդե-

ցությունից, վոր այս, դրականապես խոսելու ձևը անում է իր երկա վրան: Հեղինակը քաջ հասկացել է այդ տեսակ պառավների և ընդհանրապես կանացի բնությունից ձգականությունը:

Հայտնի չե թե այս մի քանի բանը մեջ բերելով, մենք վոչ միայն ինչ վոր այս տեսակ ընտիր տեղեր կար չհատցրինք, այլ մեջ բերածն էլ տկար կերպով ստորագրեցինք: Այս տեսակ հոգեբանական յերևույթքը պետք է, վոր ամեն մարդ իր մտքով ու սրտով հասկանա. ուրիշի խոսքով արված նկարագրությունը թույլ է լինում, մանավանդ յերբ ամբողջ բանի ընթացքից մի կտոր է դուրս բերվում: Գոնե մենք ավելի աջողակություն չունինք այս բանում:

Նկարագրելով Աշտարակի, վորով գրեթե և բյուրավոր ուրիշ հայերի բարոյական անմեղությունքը, հեղինակը չե մոռանում տեղ-տեղ նոցա բարոյական խոցերն էլ բանալ, չե մոռանում խարազանել անբարոյականությունը:

Հեթումը, այնքան հասած վորդոց տեր, այնքան ազգիների տեր, ծերացած և մի վտոքը գերեզմանի մեջ, այնուամենայնիվ (յեր. 86) կապում է ուրիշի այգու ջուրը և առու բացում գեպի իր այգին, «իմ վորդմածիկ հորիցը ես եմ տեսել ասելով», մինչդեռ ջրի հերթը իրենը չե, այլ իր խեղճ հարեանին: Հարեանը տեսնում է բանը և բողբոռում է: Հեթումը պատասխանում է. «վորդի, քու արեը, յես խաբար չեմ, կըլնի վոր ջուրն ինքն ա ծակել» և այլն: Խեղճ հարեանը գիտե, վոր Հեթումը սուտ է խոսում. աղաչում է նորան. «Հեթում ալիեր,—ասում է վորդմեկին,—քեզ արքայությունը բլնի, կտրես վոչ. ինչ ունինք չունինք չորացել ա»: Բայց չնայելով այս բոլորի վրա, այն խեղճի հեռանալուց հետո,

Հեթումը նորից քանդում է ջրի ճանապարհը և հարե-
վանի ջուրը կտրում: Պետք եր վոր Հեթումի պես մար-
դիկը խրատ առնվին այս բանից, մանավանդ հեղինա-
կը, Հեթումի այս անիրավ գործի միջոցին, Փափակին
ուղարկում է, վոր իմաց տա Հեթումին Վաղարշակենց
Արշակի մեռնիլը: Պարզ է, թե արդո հեղինակը կրոնա-
բար ուզում է ազդել այդպիսիների քաղաքած խղճ-
մտանքի վրա, կամ գոնե բարոյապես, յերբ հիշեցնում
է նորան աշխարհի յերեսին մահ լինիլը: Վնհ, յեթե
կրոնը ազդեր բարոյականության վրա, յերկիրը դրախտ
յեղած կլիներ. բայց ուր է:

Նույնպես Բագրատ աղան (յեր. 139—140), Սոսի
անունով յերեք վոչխար է առնում թուրքից և Սոսին
վոչ միայն մեկ հատ ցույց տալիս, այլ պահանջում է,
վոր նա այն մեկն ել մենակ չուտե, այլ իրեն և տո-
նուտերին (քեռիւլա) ել հրավիրե: Ազնիվ յերիտասար-
զը հասկանում է բանի գորությունը և շատ քնքուշ
կերպով խայտառակում է Բագրատ աղայի խաբերա-
յությունը և նենդությունը: Նա, այն մեկիցն ել հրա-
ժարվելով առում է. «չնորհակալ եմ, աղա... են մի վոչ-
խարն ել քեզ բաշխեցի. թող ասեն վնչ, Սոսը իր ուրումը
կաշառք ա կերել»:

Պ. Արուշանյը (Վերք Հայաստանի. յեր. 37) մեկ
քանաքեռցու այսպես է ասել տալիս իր խնամի Հա-
րությունին. «ասածս սարին, քարին գիպչի, քամին
տանի... քո գլուխը վոր կա, սար ա. անձրև, ձին, կար-
կուտ, կայծակ թող գիպչի ել, գն ել, լնչ վեճդ ա»:

Բագրատ աղայի գլուխը խնամի Հարությունի գլու-
խիցը շատ պինդ է. Սոսի խոսքերը նորա պեսին լնչ
կազդե: Յեւ իրավ, վոր տեսեք, թե լնչ անամութ լրբու-
թյամբ պատասխան է տալիս: «Ապրիս, վորդի, խելք

ես խոսում. ոճի փուշը լակլակը (արագիլ) կմարսի...»:
Քեզ որ տեսնում եմ, դու, վոչ միայն ոճի փուշ,
մասթոդոնի* վորքն ել կմարսես...

Մենք մեր կողմից շնորհակալություն ենք հայտ-
նում արգո հեղինակին, վոր բացում է ազգի այս տե-
սակ բարոյական խոցերը, վոր ծածկված մնալով վոչ
միայն կարող են փոխ, այլև իրենց վարակիչ վորա-
կությամբ շատ կորստաբեր լինել: Սոքա ընդհանուր
մարդկության խոցեր են և վոչ լոկ մեր ազգին սեփա-
կան. թերևս շատ, ընդհանուր, խոցերից ազատ է մեր
ազգը: Չկարծեն, թե այս խոսքերը ասելով խուսկ ենք
ծխում ազգին, վնչ. միայն ճշմարտությունն ենք խոս-
տովանում: Կուզեյլն, վոր ավելի ասենք. ահավասիկ. ու-
րիշ, նաև լուսավոր ասված, ազգերի բարոյականություն-
նը (ազգ ասելով հասկանում ենք հասարակ ժողովուրդը)
շատ ցած է հայոց ազգի բարոյականությունից: Մենք
կարգում ենք լուսավոր աշխարհներում գործված հան-
ցանքների և վոճիրների վիճակագրությունը և տա-
րեցիքը. այս տողերը գրելու միջոցին, մի քանի այդ-
պիսի գրքեր ընկած են պատուհանիս վրա, մեզ սար-
սափեցնելու համար: Թեպետ մեր ազգի մասին չու-
նինք այսպիսի գրքեր, բայց կենդանի ազգը, վորի
հետ փոքր ի շատե ծանոթ ենք, առնում ենք վորպես
մի անխաղախ գիրք, և համեմատելով ուրիշների վի-

* Ջրհեղիկից առաջ ապրած մի ահագին խոտածարակ է. պատ-
կանում է հաստամորթ կամ բազմակնդակ կենդանիներին: Այժ-
մյան փիղը, վոր իր մեծությամբ մեզ զարմացնում է, կարող է մի-
այն մասթոդոնի ձաղը լինել: Այս կենդանու մինչև այժմ հայա-
ստանում նշխարներից, ամենալավ կմախքը պահպանվում է Լոնդոնի
Բրիտանական մուզեոնի մեջ: Խոչ ուր կ'ենդանի երկ ակա-
նը խոսի:

ճակագրութեանց հետ, ասում ենք այն խոսքը, թե մեր ազգը շատ խոցերից ազատ է:

Բայց, չնայելով սորա վրա, յերեկեցած խոցերն ել պիտի բանալ և բժշկել: Թեև մի փոքր հիվանդ լինելը մերձիմահ հիվանդութեանց անհամեմատ լավ է, սակայն, կատարյալ առողջութեանը կամ առողջանալու համար աշխատելը ավելի լավ:

Աշտարակ գեղի հասարակաց տեսչութեան և հասարակաց տնտեսութեան մասին մենք լսում ենք մի շատ պարզ և սրտաշարժ խոսակցութեան, յերբ Սոսենք, պիշերով, արագ են քաշում իրենց այգուս:

Դառը բողոք լսվում է Վայկունի բերնից. «մեր գեղի ամեն բանն ել լավ ա, ափսոս վոր քեզխուդեքն ու տանուտերը մի քիչ շահասեր են. ես լինչ ա, հիմի խարջ են կիտում, յես մի խեղճ մարդ եմ, նրանք ինչ վոր ինձ կհասներ խարջը տալու, երկու ենքան են առել. սաքի ասում են, վոր գեղի մեջին տարեկան մասւրաֆ ա ելել, փչացել ա, պտի լրացնենք. համա վոր տեղ, քոմմա իրանք են ուտում, քյասիք քյուսիքի տունը քանդում, իրանցը շինում. յես գրողամնա մի հիքի ունիմ, ինձ տարել են գոռով կապել իրեք հիքատիրոնջ հետ, թե արի խարջ տուր, ել չեն ասում թե աչառը պոմշի հետ կարմ լուծ անիլ» (յեր. 169):

Տխրութեան և գալիս մեր վրա, յերբ հիշում ենք, թե հարստահարված յերկրագործը կամ շինականը բռնադատված է լուռ մնալ իր հարստահարողների ընդդէմ և միայն գիշերով, ծածուկ, խորհրդական առանձնութեան մեջ բողոքել, յերբ վոչ վոք չեք լսում նորա բողոքը...

Սոսի կարծիքը այս տեսակ բամբաստված ազգային կառավարիչների մասին, թեև մենք պատրաստ ենք

ընդունել վորպես մի չար յերգիծարանութեան, բայց խոստովանում ենք ցավելով, վոր շատ մարդ ստուգապես այդ կարծիքի տեր է: «Այ տղա, լինչ ես խալխի վտար քաշում, Վայկուն, — ասում է Սոսը, — եղ վոր գեղում չի մասրաֆ ընիլ. մի մովրով (կառավարութեան տտիճանալոր) կամ յեսավուր, վոր գալիս ա բա նըրան հաց չի պետքը, պատիվ չի պետքը, հավի միս չի պետքը, դառը, գինի, արագ չի պետքը. դու քու յերեխին, վոր մի կապա յես կարում, թե եքսի որը խոսքիցդ դու ա գալի, ասում ես, թե այ վորդի, քեզ շոր կարեցի, վոր ինձ անկաջ անես, դու ջիս (խսպառ) քառանկաջ (խուլ) դառար, հիմի նա մեր վրա ինչքան քառանկաջ (խուլ) դառար, հիմի նա մեր վրա ինչքան ա միտք անում. մեր աղեն ա, վոր տեսութեան գնանք, բա մի կարաս գինի, մի հինգ լիտր արագ չպտի տունիլք. հավողի ժամանակ ա գալի, թաղա հավող, լավ գեղձը, չի հարկավոր տանինք. ես հո մենակ մեզ համար չի, սաղ աշխարքի որենքն լսենց ա. դու քու բարութեանցին ես տանում, արարանցին ել տանում ա նրա ձիանոց տարեկան գարին, քուրդը՝ նրա գառըն ու վոչխարը, թուրքը՝ նրա յեղն ու պանիրը, դաշտըցին՝ յոնջեն, ցորենը. ամեն մարդ ել իրան գեղի գտնվածից տանում ա նրան»:

— Սոս ջան, — պատասխանում է Վայկունը, — եղ գրուստ ես ասում, համա ինչքան ել վոր ընիլ, եղքան շատ մասրաֆ խարջ չի ընիլ. սրա միջին մեր իշխաններն ել են շահվում»:

— Յես արմանում եմ քեզ վրա, — խոսքի մեջ է մտնում Սոսի մեծ յեղբայր Պարեաթը, — այ տղա, բաս իշխանները քու հոր մշակն են, վոր ամեն մովրով, վարդապետ, մենձ մարդ գալուս, տանում են իրանց տանը վեր բերում, իրանց յերեխի բերնինը կտրում,

նրանց ուտացնում, հալբաթ վոր մի շահմունք չունենա, ընչի՞ կանի, նա ել քեզ պես մի մարդ»:

Բայց Վայկունը ել առաջ ե տանում իր բողոքը,— ի՞նչ են խարջում, յեղն ել, հացն ել, միսն ել, ամեն բանն ել գեղիցը գլխիլ մինի տեղակ հնգապատիկ հա- վաքում ա ու բերում. ո՞վ գիտի թե ընչանք կրում ա, վոր մովրովը գնալուց հետո տասն ուր ուտում են չի հատնում. մի տունն ա նրանն ընում. յես ել, վոր ընենց տուն ունենայի, են աղեքանց վոտը կպահչեյի, իմ տանըս վեր կբերեյի, խոսքս կշտին կտրուկ կընենք, ում տունն ուղեյի կքանդեյի, ում ուղեյի կշինեյի. ձիս վոր դհովն ուղեյի, դենը կքշեյի. հիմի մովրովը գալուա, թեզով իշխանն ա գնում գլուխ տալի, բարո- վում, աղավար խոսում, հետը նստում վեր կենում. հա- մա յես, վոր տեսնում եմ եկավ, գլուխս առնում եմ կորչում, թե հիմի դգիրը կքցի ճիպոտի տակը. (!) թե արի ձին բռնի, տնր գոմումդ պահի, խոտ, գարի տնը, մովրովի համար ձուտ տնր. իշխանների տանն ա վեր գալի, աղքատների տունն ա քանդվում. հո սուտ չի: Հիմի ասենք թե դու ինձանից համբա յես, քո տանն ել վոչով չի վեր գալի, համա յես իմ աղքատ տեղովս քեզանից շատ եմ խարջ տալի, կու քաշում, ձի տալի. թե յես ու դուն ել մի կռիվ անենք, թե երկու մարդ իմ բարեկամներից իմ դիհը քաշի, տասը մարդ գեղի- ցը քու դիհը կպահեն, ընդուր վոր գիտեն, թե դու ինձանից լավ ես, քեզնից խեղ կհանեն, համա ինձնից, ութ տարեի չարչարվին, չոր վոսկոռից սավահի վոչինչ չեն կարող գտնիլ. շատ ել ասենք են կռվումը յես ար- դար ըլնիմ, վնյն եկել ա ինձ տարեկ. թե կերթամ մովրովին կգանդատեմ, յերը վոր քեզ կուզի նա, հետդ գեղիցը մի թուղթ կբերես, թե գանգատողն ինքն ա

մեղա վոր (!!), են վախտը մովրովը քեզ բաց կթողա ինձ կծեծի (!!!) հետո, հալբաթ, դու ել մի կարաս գի- նի կխոստանաս, կբարձես ձիուդ ու կտանիս»:

— Վայկուն ախոր խոսքերն ավտարանի կողքին գրված են,—ասում ե Արշամը, Սոսի փոքր յեղբայրը, Սոսին ու Պարետին,—սաքի ընչի՞ յեք յերկու յերեսա- նություն անում, կողմնապահ ընում. հիմի, ես հո մեր պապական հիքին ա, ուղենան կիսեն կտան ուրիշի (!!!). քանի՜, քանի՜ որինակներ կան, վոր ընչանք քեզ- նից մի ոգուտ չեն ունեցել, բանըդ չեն շինել...»:

Արշամի բերնով խոսում ե նոր ժամանակների վոր- դին: Պարետը և Սոսը գուցե իրենց սրտում ընդունում են Վայկունի խոսքերի ճշմարտությունը, բայց վա- խենում են հայտնի դավանել ճշմարտությունը: Արշա- մը իր սերունդի յերեցողիչն ե. նա վոչ միայն ըն- դունում ե այդ դառը խոսքերի ճշմարտությունը, այլև գատապարտում ե իր յեղբայր յերկու յերեսանությու- նը: Ինչպես առաջ ել ասացինք, ախոս, վոր շատ քիչ հանդես ունի [Սոս և] Վարդիթերի մեջ այն ուղղու- թյունը, վոր յերեսում ե Արշամում, թեև այս չափիցն ել տեսնում ենք կենարար սկեպտիցիզմի արած աղ- դեցությունը: Մենք աջողություն և ընթացք ենք մտղթում այդ յերկնային դասականին:

Պ. Պոռշյանցը Աշտարակի տնտեսական վիճակը և հասկացողությունը յերեսն հանելով, այնպիսի փա- փուկ և անզգալի կերպով մեղադրում ե այդ հասկացո- ղությանց սխալականությունը, վոր ամեն կարգացողի համար, իսկի մեղադրանքի կարգում ել չեն: Սոս և Վարդիթերից գոնե, յեթե վոչ ուրիշ աղբյուրից, շա- տերին հայտնի յե, թե բոլոր աշտարակիք այդպուր- ձությամբ են պարապում. այդ ե նոցա ապրուստի մի-

սկ ճանապարհը: Տեսնք այժմ, թե ինչ աջողակա՞նու-
թյամբ մեղադրում ե հեղինակը:

Սոս և Վարդիթերը կարգացողի մտքին կլինին յերե-
վանցի ուխտավոր յերիտասարդքը, վոր Հանա-վանք
յերթալու ժամանակ, ճանապարհի վրա, ընկան իրենց
բարեկամ Գարեգնի ձեռքը, վոր մի փոքր հանգստա-
ցընելու համար տարավ իր տունը (յեր. 107—109): Նա,
խաղող դնելով նոցա առջևը, ներողություն ե խնդրում,
վոր մի ուրիշ բանով չե կարնում մեծարել, վորովհետե
«տանը մարդ չկա, ամենքն ել հիքումն են, աշտարակ-
ցունն ել եդ մի հիքին ա,—ասում ե նա:—Գարունք
ծագում ա աչքերը տնկում են նրա վրեն. ընչանք մա-
սիլը վեր են ունում՝ իրանցն իրանց ա հասնում. աղ-
պեր, դուք, քաղքեցիք եք, վորքդ առուտուրի յեք, վո-
րքդ փեշակի*, մեջներիդ պարապ մարդ չկա. ուսնչպարն

* Հայոց արհեստագիտությունը շատ վողբալի վիճակում ե
այսօր, դորա վրա հարկավոր եր մի փոքր մտածել ու աշխատել,
որիոր արհեստագիտությունը ծաղկեցնել: Մեր կարծիքով, կանուխ
թե ուշ, այս բանը ուրիշ կերպ չի լինիլ յեթե վոչ աշակերտներ
ուղարկելով Մոսկվա և Պետերբուրգ, վոչ թե դպրոցներում, այլ
գործականապես, վարպետների կամ գործարանների մեջ այս կամ
այն արհեստը սորվելու համար: Յեթե հայը, չնայելով արհես-
տագիտության թշվառ վիճակին մեր յերկրում, այնուամենայնիվ
տալիս ե իր գավալը, վոր այս կամ այն արհեստը սորվի, մեզ
տարյալը ձեռք բերելու համար իր վորդին չուղարկել այս կամ
այն մայրաքաղաքը: Ամեն տեղ աշակերտը ձրի ծառայում ե իր
վարպետին 4—5 տարի. այս ե և մայրաքաղաքների սովորությունը,
ուրեմն այս կողմից ել խափանարար պատճառ չկար, վոր հայը
նորանից ստիպվելով նախընտիր համարեր իր յերկրի արհեստը,
վորով պարագոյնիվը միշտ աղքատ են:

Սառլոյ ե, այդ քաղաքներում պետք ե բարեպաշտ հայեր
ճանաչել, վոր հայրաքաղ խնամք ունենային այն աշակերտաց

եւ (յերկրագործ) իրա ցանքս ու վարքին ա, աշխատում
տարեկան հացը տուն լցնում. տավար, վոչխար, գոմեշ,
ձի, գութան, չուսթ պահում. հացը, յեղը, պանիրը, բուրդը,

վրա, հորդորելով, խրատելով, բարի որինակ տալով, ժաշտա-
թյան, առաքինության, աշխատասիրության և չափավորության,
վորպեսզի աշակերտը արհեստից առաջ, ընդհանրապես արհես-
տավորների մոլորությանց մեջ չխեղվիլ: Սառլոյ ե, հետո տե-
ղերից Մոսկվա կամ Պետերբուրգ աշակերտ ուղարկելը, այսինքն
ճանապարհի ծախքը, մի աղքատ հոր համար շատ ծանր խնդիր ե,
բայց մենք կարծում ենք, թե հայերը անդադար յերթեկություն
ունենալով մայրաքաղաքները, անհնար ե թե չլինելին նոցա մեջ
բարեպաշտ և առաքինի անձինք, վոր ազգի առաջադիմության
անունով իրենք վիզ առնվին տեղ հասցնել պատանյակը և հայ-
րական խնամարկությամբ տալ նորան մի ընտիր վարպետի, այս
կամ այն արհեստի, նայելով ազգի ընդունակության և հարմա-
րության: Մենք կարծում ենք, թե այս շատ մեծախորհուրդ
խնդիր ե մեր ազգի վերաբերությամբ: Յեթե հոգով չափ ցանկալի
յե, վոր կարելի յեղածին չափ շատ աշակերտը ուղարկվին գա-
նազան դպրոցներ այս կամ այն տեսական գիտությունը սոր-
վելու կամ ընդհանուր լուսավորությունից բաժին ստանալու,
մյուս կողմից վոչ նվազ ցանկալի յե, վոր նույն չափով աշա-
կերտը ուղարկվին արհեստ սորվելու: Տեսական գիտությունը
ստանց արհեստի ոգնության չեն կարող գործադրություն ունե-
նալ ազգի մեջ: Յեվ յեթե ամենքն ել փիլիսոփա դասնան, այնու-
ամենայնիվ ազգի ավերակը չի շինվիլ: Փիլիսոփայի ձեռքից չե
գալիս այս կամ այն գործիքը շինել, վորին մեծապես կարոտ ե
ազգի յերկրագործությունը և վատապարարությունը, փիլիսոփան
չի կարող հոգալ և շինել և զնն մինը այն բաներից, վորոնց չլի-
նելը պատճառ ե այսօր ազգի կյանքի տարապայման խեղճության:
Յերանի թե մեր ձայնը արձագանք գտներ բարեպաշտ սրտերում
և մի քանի աշակերտը բերելով մայրաքաղաքները, ուրիշներին
ել խրախուսյա և բարի որինակ դառնային: Տառը տարի, լուր, շա-
րունակ հոգաբարձությունը այս մասին կարող ե բուրրովին կե-
զարանավորի անել ազգի տնտեսական կյանքը և յերջանկացնել
նորան: Յերանի թե մեր ձայնը չանցնի վորպես «ձայն բարե-
ույ յանապատին»:

ամեն բանն ել իրան իրան գալիս ա. մենք յերկուսիցն
եւ գուրկ ենք, ես մի հիքու յերեսին ենք մտիկ տալի.
աստված մի արասցե կամ կարկուտը տա, կամ թրթու-
ռը փչացնի, կամ տարին չբեր ըլնի, սոված կոտորվիլ
պահնք. մեր մասիլն եր վոր կա, ամեն բան նրան յա-
ղի ա. յեփած կերակուր ա, մարդ, շուն, կատու, դուրդ
ու դուշ, ինչքան աշխարքումս ժամունք կան քոմմա ել
ուտում են, կեսը անփող հենց ճամփորդներին ենք
տալի կամ աղքատներին. ես լավ ա հրա խեր ա ըլ-
նում. քաղքումս ամեն բանն ել փողով ա, գեղըցուն
եւ ունի վիչ. մերն ա վոր մեջտեղը փչանում ա: Մարդս
մի յերկու կով ենք պահում, թե յերեսանց մածուն
եւ ա ըլնի, են ել չենք կարում յոլա տանել, ամեն
բան փողով ենք առնում»:

Ինչի պիտի այսպես լինի Աշտարակի վիճակը: Յեւ
միայն Աշտարակը չե. Աշտարակը յերջանիկ գեղերից
մինն ե տակավին. նորանից անհամեմատ աղքատները
և խեղճերը կան: Ահա, թե ինչ ե պատմում մեզ արդո
հեղինակը. «վոր ըխտավորը Մողնու գեղումս ա վեր
յեկած, իրանց բարեկամի կամ ճանաչի տներումը, նը-
բանց մատաղների երին ել, մորթին ել, գմակի կես
փայը, մատաղի կես փայը, վոտ ու գլուխն ել տան
տիրոջն ա: Բոլոր գեղը տասնութ տուն ա. ամեն մի
տան տասը տասնուհինգ տընվոր կըլնին վեր յեկած.
ընենց տուն չի ըլնիլ սրանցում, վոր ես իրեք ուրը ի-
բան տարեկան դավուրմեն անի վոչ, բրդին հո, ել հե-
սաբ չկա. ըսով ել չեն կշտանում մողնեցիք, իրանց
յերեսեքն ել քշերն ընչանք լիս, ցերեկն ընչանք ի-
րիկուն մի մին քերեղաններ ձեռներին մատաղ են կի-
տում, իրանց աղքատ ու խեղճ ասելով. սրտաբաց ըխ-
տավորն ել սուրբ Գեորգի դուռն յեկած աղքատին

հո չի կարող հետ դարձնիլ... Մողնեցիք անբան են...
թե վոր նրանք վոնց վոր ես մատաղ հավաքելու հա-
մար են աշխատում իրենց բան ու գործին կենալին,
հիմի ամեն մինը մի խան կըլնեւ. աստված տվել ա,
ամեն բաները լավ, հանդները շատ, իրանք անբան»
(յեր. 157):

Ճշմարտն ասելով, մեզ անհասկանալի յե այս յեր-
ուելթը, վորովհետե հեղինակը վկայում ե թե մողնե-
ցոց ամեն բաները լավ են և հանդները շատ: Թեև ար-
դո հեղինակը ցույց ե տալիս մեզ նոցա ծուլության
վրա, բայց մինչև այդ աստիճանի ծուլությունը մեզ
նույնպես անհասկանալի յե: Արդյոք մի ներքին վերք
չկա այդտեղ, վոր խանդարում ե տնտեսական կյանքի
բնական ընթացքը: Թե այսպես և թե այնպես վորդա-
լի բան:

Յերեի թե մողնեցոց վիճակից լավ չե և կարեցոց
և հանա-վանքոց վիճակը, յերը նոքա այգեքաղի
ժամանակ 5—6 հարյուր հոգի գալիս են Աշտարակ
այգի քաղելու, յերը վարդիթերի հայրը տասն այգե-
պիտի մշակ առաջն արած տանում ե իր այգին ամեն
մինին իր քաղակովը մին հավաղ խոտաւալով:

Մենք խոստովանում ենք, վոր ընավ տեղեկություն
չունինք, թե ինչպես եյին այն կողմերի մեր գեղացի-
ների հարաբերությունը հողի հետ: Այս պատճառով
սանձում ենք մեր գրիչը, վոր անգիտությամբ դատո-
ղություն չանենք, այս շատ ցավելի բաների մասին:

Սակայն ինչպես ամենայն ճանապարհորդի ներելի
յե, առանց թերեւս զանազան պատճառների խոր քըն-
նության, միմիայն իր վրա յեղված տպավորությանը
նայելով այս կամ այն տեղի մասին այսպես կամ այն-
պես կարծել, այնպես ել մենք, վորպես ճանապարհորդ

մի քանի շաբաթ մնալով Եջմիածին և ընդունած լինելով մի քանի տպավորությունք, չենք կարող չասել այն, ինչ վոր, այդ տպավորությանց հիմքի վրա, մեզ թվում է: Այնպես Մոզնու ուխտից Եջմիածին թափվող ահագին բազմությունը մեր սիրելի ազգակցաց, շատ ցավելի տպավորություն և գործել մեր վրա: Դոցանից մեծագույն մասի, Տաճկաստանից կամ Պարսկաստանից գաղթած հայերի, այլակերպ և վերջին աստիճանի պատառտուն հանդերձները, մի զրատի վրա այդ և կին իրենց մի քանի յերեխաներով միասին նստելը, իրենց կեցությունը յերկու յերեք ու Ղազարապատի դրսումը մեզ տեղիք և տալիս յենթադրել մի վողբալի աղքատություն, վորից չէ փրկել գաղթականությունը: Մենք այդ մարդոց ներքին կացությունը չգիտենք, այսինքն այն ընկերական պայմանները, վորոնց մեջ եյին նոքա իրենց գեղում. ուստի, և, ինչպես առաջ ասացինք, այդ աղքատության պատճառը չենք կարող հաստատապես գիտնալ: Հավանական և միայն, վոր անկրթությունը և իմացական խեղճությունը բնականաբար փաստակար հետևանքներ պիտի ունենային, մանավանդ յերբ գրգռող-մարդոց չլինելուց հետո բերանացի խրատներ և կամ չեն լսում խապառ, կամ թե լսում են լոկ խավարի խոսքը: Վերջին աստիճանի բարբարոս ազգերի մեջ յեղած կանացի ստրկության նշանակը,—արջի նման, կանանց և աղջիկների քթից ահագին ող անցնելը,— աղեկառու լինելով տեսած ենք այն ուխտավորների մեջ: Թողում ենք յեզրադատական ծաղրը (սյուլեմ) և պարսկական խիճան, վորոնցից առաջնովը արտեանունքն են ներկում, իսկ յերկրորդովը մատները: Ո՞վ քաղոպեց ժողովրդին թողուլ այդ փաստակար բաները,

«Վ փույթ տարալ վոչխարի առողջության և ապահովության»:

«Աղաչեցէ՛ք զաէր հնձոցդ հանել զմշակս ի հունձս իւր»:

Յեթե մեր սրբասունդ և հրեշտակակրոն, յերկրնքաղաքացի և ամպաշու, յեթերաճեմ և ողասաց կերը հոգ տաներ զո՞նե այսպիսի բաների, մի՞թե մինչև այսուր և պիտի յերեւոյն դոքա: Բայց, այս և բանը, վոր դոցա վերանալը կամ մնալը, վորեւիցե կապով կապված չէ նոցա եյական խորհրդի հետ...

«Մեր տերտերներին ել աստված բարի տա,—ասում և Գարեգին բերնով անիրավ Պոռչանցը (յեր. 2),—բողոքներին հուպ տաս յերկու այդ չի վեր ընկնիլ, անշախ մաշտոյին են ջան տալի, ել չեն ասում թե քաբողեն բալքի ես սովորութքը վերցվի»*:

Բայց մենք յերթանք դարձյալ Աշտարակ:

Ասենք թե Աշտարակը այգեգործ և բարի յե. բայց այգին, սարին տասներկու ամիս չէ կապում յերկրագործի ձեռքը, մնաց վոր այգեգործության մեծ և ծանրը պաշտոնները յերիտասարդների վրա պիտի լինի բնականապես, բայց, մի՞թե չկան այնպիսի թեթև աշխատությունք, վոր առանց ծանր ուժ գործ գնելու առաջանում են, յեթե միայն աչքաբաց խնամատարություն լինի շինականի կողմից: Յեթե միայն շերամաբուծությունը առնելու լինինք, վոր գրեթե լոկ մայիս ամսի դործ և, յեթե չտեսնք ել, վոր յերիտասարդքը

* Խեղճ Պոռչանց չգիտե տակալին, վոր պ. Չամուռճյանը կարող և նորան ել անհավատ անունով մկրտելով Միջնադարյան հերետիկոսարանի անդամ հրատարակել: Մոտենալ առյուծի ավաքին... անպատիժ: Սպանիական վողին չունի այդպիսի չար թույլավորությունք:

մայիսին գրեթե ազատ են, վորովհետև վոչ թաղերու՝
վոչ ետեղու և վոչ այգեքաղի ժամանակ ե, յեթե չա-
սենք, վոր նաև վար ու ցանքով պարապած յերիտա-
սարդքը ազատ են մայիսին, վորովհետև ցանը վերջա-
ցած ե, իսկ խոտհնճի ժամանակը հունիսի սկզբում,
յերբ շերամի բանը պրծած ե, այլ թե ասենք, վոր լոկ
ծերերը, աղջիկները և պառավները պարապեն այս բա-
նով, վորքան ոգուտ կարող ե ստանալ Աշտարակը կամ
ուրիշ գեղեր:

Բայց Սոս և Վարդիթերից մենք տեսնում ենք, թե
ինչ վորդմեղի վիճակում ե շերամաբուծությունը Աշ-
տարակում:

Վարդիթերը թուփի տերեւ այգուց տուած գնում ե
տուն (յեր. 71—72). հայրը հանդիպում ե նորան ճա-
նապարհի վրա և այսպես ե խոսում. «Եդ տերեւ վո՞ր
ծառիցն ա. ես կարմիր կորզավոր թթենուցը հո չի:

— Ձե, — ասում ե աղջիկը, — սխալտակ բեղանա թթե-
նուցն ա:

— Դե, տնր, դե, տնր, — շարունակում ե Հեթումը, —
ձիճունքը սոված կոտորվեցին, վորդի. շաղ գնալու
(բոժոժ դառնալու) վախտն ա, բալքի ուտեն ուղը բլ-
նին կորչին, ծառերս վերջ արին ելի, բարով եկող
տարի հասնենք, թե մերդդ մին ել բռնի՝ պարծենա՞:

Այս խոսքերից պարզ յերևում ե, թե ի՞նչ սրտով
պահվում ե այնքեղ շերամը: Ծառի տերը խնայում ե
իր լավ թթենու տերեւ, (թեև նորա լավ կարծած կար-
միր թթենին յերկրորդական ե շերամաբուծության
մեջ, վորովհետև ձերմակ թթենին համարվում ե նա-
խընտիր. գիտությունը ասում ե, թե նորանով կերա-
կըրված միջատները ավելի բարակ մետաքս են տալիս,

բայց բանը նորա խնայելն ե), և ուխտ ե անում, վոր
հետևյալ տարին ել չպահե:

Պահվածի ել մետաքսը, միայն տան մեջ գործա-
ծելու համար ե. «Վատերը կեպենք կաղ կը շինենք,
լաջն ել խիաթի կը քաշենք, եհ մի բանի պետք կգա
ելի», — ասում ե Վարդիթերը Անուշին:

Իսկ ի՞նչ վոր վերաբերվում ե շերամի խնամարկու-
թյան, ասոված ազատե, թե ի՞նչ վիճակում ե: Շերամի
ղեղնացավը պատճառվում ե Մարինոսի չար աչքիցը.
դորա ճարն ել Պետքականեց Համադին յերթալ «ոխտը
ձիու մուննաթ» անելն ե, վոր գա աղոթե ու բժշկվեն:

Ուղարկուկ (յուզերիք) ծխելու ընդդեմ մենք չենք
ուզում դրական բան ասել, վորովհետև յեվրոպական
շերամաբուծության մեջ այդպիսի բան չկա և վորով-
հետև գիտությունը մերժած ե այժմ այն կանխամուտ
կարծիքը, թե ծուխը ընդհանրապես, (վորպես թաքա-
կի ծուխը և այն) ֆասակար եր: Այդ դառը խոտը ծը-
խելը գուցե մի տեղական պատճառ ունի, մի բնական
հիմք, մենք չգիտենք: Յեվ վորովհետև չգիտենք, ուտի
և իրավունք չունինք նորա ոգտի կամ նորա ընդդեմ
բան խոսել: Իսկ ի՞նչ վոր վերաբերվում ե Մարինոսի
աչքին և ոխտը ձիու մուննաթ անելուն, վոհ, դորա
ընդդեմ շատ բան կա ասելիք, վոր թողում ենք մի
ուրիշ ժամանակի:

Հայտնի յե, թե մարդը ի՞նչ բանից վոր ուզում ե
ոգուտ քաղել, պետք ե, վոր այդ բանը լավ սորվի.
այլապես, շատ ոգտակար բանն ել կմնա անոգուտ:

Դիտենք, վոր ասիացին դեռ յերկնք ժամանակ չը-
պիտի կարողանա յեվրոպացու պես թել քաշել շերամի
բոժոժից. նույնիսկ հյուսիսային Յեվրոպայի մեջ քաշ-
ված թելը պակաս արժեք ունի, քան թե հարավային

Յրանսիայի կամ Իտալիո (Պիեմոնտ) մեջ քաշված թելը, բայց այդպիսի դիպվածում կարելի չէ բոժոժը ծախել: Իսկ մեծ գեղերում, ինչպես Աշտարակն է, յեթե շատ շերամ պահող լինին, հեշտ կարելի չէ ընկերովի բանալ մի փոքրիկ թելքաշի գործարան, ուր ամենի թելերն ել քաշվեյին: Թեև քաշելը թեև մեծ աջողակություն է մեծ զգուշություն է պահանջում քաշողի կողմից, մասնավոր աշխատող ուղարկություն, հանդիսանում է շինելու թելերի մեջ, այնուամենայնիվ մենք վստահ ենք, հայ կանանց ձեռքի շնորհքի վրա, վոր թե նորա ձեռքին որինավոր գործիք լինի և մի քանի անգամ այդ բանը որինավոր կերպով ցույց տվող, նա հետ չի մնալ յեվրոպացի կնոջից:

Մենք միայն շերամաբուծության մասին խոսեցանք. բայց միայն այդ չէ, վորից կարող են ոգուտ քաղել հայերը: Կան այնտեղ շատ ուրիշ բաներ և շատ ոգտալից բաներ, բայց այսուր ամենքն ել յերեսի վրա ընկած: Ստույգ է, վոր այդ բաների համար խոսող ամեր գրագետքն ել ջրհեղեղից առաջ մնացած գաղափարները քարոզ: Վնչ գիրք, վնչ կարգացող. դպրոց ել հարկավոր չէ: Թող կործանվի բողոքականության և անհավատության որորոցը: Ո՛վ գիտե, թե ինչպես անուշ է գալիս այս բացագանչությունը պ. Զամուռ-ճյանի ականջին...

Հասարակ ժողովուրդն ել տեսած լսած չլինելով, հայտնի չէ թե յերկնքից չէ կարող ուսանիլ. մարդը պեռք է տեսնել լսել, և դոցա ոգուտը ճանաչել, վոր հետո համոզվի և գնա նոցա քամակից: Առանց սոցա վոչ միայն չեղած ոգտակարը չէ կարող ներս բերել ազգի մեջ, այլ և յեղածիցն ել ոգուտ չէ քաղում:

Ամենին հայտնի չէ Եջմիածնի պարսպի հարավային կողմում այն մեծ լիճը, վոր հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսը շինեց: Տոթահար միաբանը կես որից հետո դուրս է գալիս յերբեմն այդ լճի լայն շուրթի վրա ման գալու: Բայց վո՞րչափ ավելի կգեղեցկանա այդ լիճը, վո՞րչափ ավելի զվարճալի կլինի նորա շրջում ման գալը, վո՞րչափ կկենդանանա ողը, յեթե մի քանի կարգ ծառ տնկվի այդ շուրթի վրա: Բայց վոչ ծառ կա և վոչ տնկելու դիտավորություն: Ի՞նչ է պատճառը. ինձ պատասխանեցին, թե առանց ծառի ել մոծակի ձեռքից որ ու աբե չունին. ծառն ել վոր տնկեն, ել մոտ գնալ չի լինիլ: Այսպես ահա, յերկյուղը մոծակից զրկում է խեղճ միաբանին մի պատվական ծառաստանից, նորա գովաբար շուրթից և տերևների քաղցրը խշխշոցից:

Բայց այդ ունայն յերկյուղ է. մոծակը ուրիշ շատ միջատների նման ծառերի վրա չէ ածում իր ձուռն. նորա ձուռն ածելու տեղը ջուրն է և ջրոտ ցեխերը, սոքա յեն նորա որորոցը, վոր այնտեղ կա: Ծառը բնավ վերաբերություն չունի մոծակի բազմանալուն. թերևս կարելի չէ յենթադրել, թե ծառը մի մասով պաշտպանում է մեզ մոծակից: Այժմ այն շուրթի վրա հարձակվող մոծակներից անհնար է թե մի բաժինը չնստի ծառերի վրա, յեթե սոքա լինին, վորով ձեմեկիքի վրա ման յեկողների համար ավելի քիչ կլինին քան թե այժմ:

Տարապալման բթամտություն պիտի լիներ մեր կողմից, յեթե մեղադրել ուզենայինք մեր միաբանին, թե ինչի՞ չգիտե նա մոծակի կյանքը, նորա վորպիսությունը, նորա որենքները: Մոծակն ի՞նչ է, վոր մարդ նորա կյանքը սորվի: Ընդունում ենք, մոծակը

մի զգվեցուցիչ և խայթող միջատ ե և մեր մասնավոր սիրո անարժան. բայց ի՞նչ անես, յերբ այդ չնչին միջատի վորպիսությունը չիմանալը հարցուրավոր հոգիները պատճառ ե լինում, վոր զրկվեն մի պատվական ձեռնիքից:

Բնությունը աշխատե և խոսում. «կամ ուսիր իմ ուրենքները, տիրե ինձ, ոգուտ քաղե ինձանից. կամ թե չե յես քեզ կստրկացնեմ և վոչինչ ոգուտ չտալուց հետո դեռ զրկանքներ ել կպատճառեմ քեզ»: Դպրոց պետք ե, բնական գիտությունքը անհրաժեշտ են, վերացական գիտությունքը, միայն, չէ՞ն կարող յերջանկացնել մարդկային ազգը, դորա վրա թող խորհի ընթերցողը և առողջ դատաստան կատարե:

Աշտարակի տնտեսական կյանքի մեջ յեթե կան տխուր բաներ, գոնե կա մի շատ մխիթարական բան. փոխարա գնալը: Այս անունով հասկացնում ե հեղինակը փոխադարձ ոգնությունը, վոր գեղացիք անում են միմյանց: Որինակ Հեթումն ուզում ե այգին բանալ (թաղը վեր տալ), նորան գնում են ոգնելու տասը-քըսան յերիտասարդք և մի ուրում ավարտում են գործը: Դորա փոխանակ Հեթումի վորդիքն ել գնում են մյուս ու աշխատող յերիտասարդներից մինի այգին բանալու, յերբորդ ուր մի ուրիշի և այլն: Այս սկզբունքը մեծ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքում: Բայց մեր հատվածը Մաթուսաղայի կյանքից անց կացավ: Մենք թողում ենք այդ բանի վրա խոսելը մի ուրիշ ավելի հարմար ժամանակի:

Բայց մեզ ֆնում ե տակավին մի քանի խոսք Սոս և Վարդիթեր գործի վերաբերությամբ, վոր դեռ չենք տեսել:

Արգո հիդինակը հետևելով պ. Աբովյանի ուղղու-

թյան, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առջև ունեցել ե գործ դնել ազգային առաժներ, ասացածներ: Մենք լիասիրտ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հեղինակին: Բացի նորանից, Սոս և Վարդիթերի մեջ շատ կան սիրուն ձևեր և վոճեր, վորոնք գրեթե ամեն տեղ գործ են ածվում ազգի մեջ, թեև նոցանից մի քանիսը վոմանք թուրքից առնված համարելու միշտ հակամետ են: Մենք այս թուրքից փոխառության պատճառով չենք կարող մեր կարծիքը չհայտնել:

Մենք գիտությամբ առնում ենք Սոս և Վարդիթերից մի այնպիսի վոճ, վոր իրավ, կարելի չե թուրքից առնված համարել, ինչպես. «հլա են գնալն ա, ինչ գնացել ա», — ոչականցի կնոջ համար ե ասում հեղինակը (յեր. 120): Թուրքը ունի սորա նման մի բան. «Ո գիդիլ գիդալ», կամ, «Ո գիդիլ գիդեյոր» (ո կիտիլ կիտթի, ո կիտիլ կիդեյոր):

Թուրքը և հայը գտնվում են այսոր գրեթե միևնույն աշխարհում, այդ ազգերը, միևնույն հողի, միևնույն կերակրի, միևնույն բնության ազդեցության են յենթակա: Մինչև շատ մոտ ժամանակներս գրեթե և միևնույն կառավարության տակ եյին քաղաքականապես: Յերկուքն ել ասիացիք, յերկուքն ել արեւելքիք և խորհելու, խոսելու ձևերով բնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխտիր միևնույն պայմանների տակ են ապրում: Ով վոր միայն ազգ ազգից բաժանում ե անունով և կրոնով, այնպիսին չե կարող պատասխանել կամ մեկնել թե ինչ ե այն յերեվոյթի բնական և հոգեբանական պատճառը, վոր թուրքը համ ե առնում հայի վհատ և աղիողորմ խաղերից, տաղերից, ինչպես և հայը թուրքի խաղերից. բայց

յերկուքն ել անզգա Բետհովենի սիմֆոնիներին, յերկուքի համար ել Մոցարտի Դոն ժուանը «ձայն բարբառոյ յանապտտի»: Յերկուքն ել հազար փառքով նախընտիր են համարում յերգել. «Ափսոս քեզ հայոց խեղճիկ ժողովուրդ», կամ «Կռունկ, ուստի կուգաս» և Բյոռոզլուի «Այվազըն գյումիշ բչաղը», Բյարամի և Աշրֆ-Կարիբի խաղերը: Վճրն ե լավ, վճրն ե վատ, դուրա վրա չե խնդիրը. յերկուքից հարկավոր ե առնուլ վորպես իրողություն:

Բայց այնպիսին, յերբ աչքի տակ առնուլ բնությունը, յերկու ազգի կյանքերի միտքինակ և միաձև աճելությունը, յերկուքի ել ընկձված և հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ բանը աշկարա կլինի, վոր հայը և թուրքը այս տեսակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերկուքիցնրով իրարից չեյին կարող հեռու լինել: Թող ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցոլացնում ե արտաքին բնությունը:

Այսորվա որս, մեր նոր լեզվի բաղդասությունը մեծ մասով թուրքի բաղդասության պես ե. թուրքիցն ե մտել, թե՛ ինչ բնական կամ ընկերական պայմանների տակ թուրքինը, վոր կերպարանազորովել ե նույն պայմանների տակ ինքնուրույնաբար կերպարանվել ե և հայինը՝ այդ մասին թող վորչափ կամին լինին շատ կամ քիչ հավանական կարծիքներ. բայց մենք այս յերկուքից առնելով վորպես իրողություն, տեսնում ենք, վոր չնայելով մեր նոր լեզվի բարբառների տարբերության, նորա արամաբանությունը և բաղդասությունը ամեն տեղ մեկ ե: Խաչակիր արշավանք քարոզել այդ բաղդասության ընդդեմ, հին լեզվի բաղդասության իրավունքը պաշտպանելով, համազոր ե նոր լեզուն սպա-

նելու և ժամանակի և պատմության արդեն արած պըրծած ազդեցությունքը ուրանալու: Մենք կարող ենք շատ բան ցույց տալ և հին լեզվից, վոր նույն ե այսորվա աշխարհաբառի կամ տաճիկ ասված բաղդասության կամ ձևի հետ. հերիք չե այս. կան վոճեր և ձևեր, վոր սեփական են գրեթե համորեն մարդկության:

Մեկ մարդ տասը տարի մնալով մի ոտար ընկերության մեջ, քիչ շատ ընկնում ե այդ ոտար լեզվի, ոտար վոգու ազդեցության տակ. հայը հազար տարի ընկած լինելով թուրքի, թաթարի և ուրիշների ազդեցության տակ, ինչպես կարելի չե պահանջել, վոր պատմական իրողությունքը իրենց կնիքը խոր չդրոճեյին ազգի սրտի և հոգու վրա. ինչպես կարելի չե, վոր այդ դրոճմը չցոլանար նորա լեզվի և մտածելու ձևերի վրա: Հայոց ազգը գեղեոնյան բժուղն եր, վոր ցողի տակ մնալով չթրջվեր, թե՛ մովսիսյան մորենին, վոր կրակից չերվեր. հայտնի չե թե այս սքանչելի հատկությունքը չեր կարող ազգը ունենալ, հայտնի չե թե պիտի թրջվեր ել, երվեր ել: Բայց այդքան բան անցնելուց հետո, յերբ պատվաստը (լավ ե թե վատ, այն չե խնդիրը) բնիկ ե դարձել, հնար կա այդ բոլորը քերել հանել հինգ միլիոն ժողովուրդի վրայից և նորա տեղ բուն հայկական արամաբանությունը կամ բաղդասությունը դնել, վոր այսոր անսովոր ե ազգին: Ինչ եյական խորհուրդ ունի կենդանի ժողովուրդի իրավունքը վոտքի տակ կոխելը, քանի հազար տարի առաջ մեռած հայերի իրավունքի անուշով:

Շատ ազգերի գաղթականք ուրիշ մեծ ազգերի մեջ մըտնելով անհայտանում են կամաց կամաց: Հայոց ազգի մեջ մտած են հրեայք, ինչպես Բագրատունիք և ուրիշ շատ հասարակ ցեղեր: Հայոց ազգի մեջ մտած են հնդիկներ,

վոր Լուսավորչի ժամանակ ել դեռ իրենց նախահարցը վորպես աստված պաշտում էյին ճարտուն: Հայոց ազգի մեջ մտած են չինացիք, ինչպես Մամիկոնյանց ցեղը: Գուցե այդ ցեղի նախահայրը, յերբ փախչում եր Զինաստանից, իբրև յերևելի մարդ, ունենար իր ծառայքը կամ բարեկամքը, վոր նույնպես մտան հայոց ազգի մեջ. թողում ենք պատմության անհայտ խառնուրդները քիչ կամ շատ: Այսոր, այս տողերի գրողը, կամ նոցա ամեն մի կարդացողը, չե՞ վոր հայ եւ Լավ վոր հնար չկա իմանալու թե ո՞վ մեզանից ինչ ազգից եւ ծագում, ապա թե վոր, բուն տոհմական հայերը, չնայելով վոր այդ խառնված ոտար սերունդքը հազարավոր տարիներով մասնակից էյին յեղեկ նորա ճակատագրին, նորա ցավին եւ ուրախության, եւ վորոնք բացի հայից ուրիշ անուն չունեյին այսոր, այդ տոհմական հայերը, ասում ենք, նորանց ել պիտի մերժեյին վորպես վոր ընդհանր հայեր: Հազար տարի ազգի վրա յեղված բնական եւ պատմական ազդեցությունը ուրանալով, նորա հազար տարի վորպես սեփական գործ դրած բաղդասությունը մերժելը եւ նորա տեղ հինը դնելու փորձը ի՞նչ զանազանություն ունի վերը գրված մաքուրասիրությունից:

Ճշմարիտ եւ, յերբ դպրությունը միայն գիտական առարկաների վրա խոսի այնտեղ այն աստիճանի կարող չե այն դատապարտված ձևերին, թեև կարող միշտ բաղդասության. բայց յերբ ուզե նա ազգի կյանքի մեջը մտնել, ապա ուրեմն այդ դատապարտված ձևերը են նորա ապահով անցագիրը եւ առանց նորա ազգի կյանքի դուռերը փակ են հեղինակի առջև: Հայտնի յեթե ամեն գիտական առարկա իր լեզուն եւ իր վոճերը ունի, ազգի ամենորվա եւ ընտանեկան կյանքը կարող

ե իր լեզուն չունենալ: Այսպես լինելով բանը, կարելի՞ յե խոր ներս մտնել ազգի կյանքի մեջ առանց այդ կյանքի սեփական ձև ու վոճը գործ դնելու: Մենք չենք ուզում յերկար խոսել այս մասին, վորովհետև մեր համար աչքի հայտնի ճշմարտություն եւ այս:

Սակայն, չենք ասում, այլ մանավանդ ընդդեմ ենք, վոր ազգի լեզուն ել ավելի ստրկանա եւ ընկճվի թուրքի ազդեցության տակ: Այս մասին շատ ցավալի յերևույթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մեջ, վորոնք տաճիկ լեզվին ստրկանալու համը հոտը տարել են: Ավելցուր սորա վրա եւ Փրանսիական լեզվի բաղդասության եւ ձևերի ազդեցությունը, վորոնցից ժողովուրդը խալառ ազատ եւ, բայց պ. գրագետքը քաղաքապետքյան անունով ներս են բերում ազգի մեջ եւ խանգարում են լեզուն: Մենք, վոր նոր լեզվի ինքնուրույն ազատությունն ենք քարոզում եւ հին լեզվի ձևերից անկախությունը, վորպեսզի ազատորեն ե ինքը իրեն առնե, վոր ուշաբարձությամբ կարող էյինք քարոզել, վոր այդ լեզուն թուրքի կամ սատանայի ձևերին ստրկանա: Բայց յերբ այս կամ այն բանում այսոր միևնույն ձևն ենք տեսնում եւ հայի եւ թուրքի մեջ, գորանից խրանելով, թե վայ, թուրքը վորովհետև այսպես եւ ասում, յես նորան չնմանելու համար պետք ե վոր գործ չդնեմ այդ ձևը ասել մենք չենք կարող: Այո, մի հեղինակ իր սենեկի մեջ նստած, կամեցածի պես կարող ե գրել ե խոսել, ինչ ձև ուզե գործ դնել. բայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատությունը. նա չե կարող ներկան ուրանալով անցածի անունով ապրիլ: Այն ուղղությունը, վոր առանց մի եյական խորհրդի բռնաբարում ե ներկայի իրավունքը կամ գեթ աշխատում ե բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր ե զուտ ֆանատիկո-

սուբյուռն: Նոր լեզվի մեջ գրեթե բոլոր հին լեզվի նախադրութիւնները դարձել են վերջադրութիւն, ամա-կանը անհոլով և թվով անհամաձայն, միշտ նախադաս գոյականից, հատկացուցիչը միշտ նախադաս և այլն և այլն, վոր նույնն է և տաճկերենի մեջ, և վորովհետեւ այդպէս է, ուրեմն և պետք է հին ձևի տակ շարել և կապակցել, թեև նոր հոլովներով, այժմյան հայի խոսքը: Բայց ժողովուրդի անկաշին ծանր է և անբնական.— ինձ ինչ փութի,— յես բուն հայերեն եմ խոսում. Ժողովուրդը խանգարել է իր բաղդասութիւնը, նորա լեզուն ստրկացել է թուրքի բաղդասութիւն... միայն լեզուն չէ, ինքը, ազգն էլ ստրկացել է թուրքին, և լեզվից առաջ է ստրկացել: Բայց ինչ խոսիս:

Մարդ խոցելու կամ վիրավորելու համար չե մեր այս խոսք ու զրույցը. այս մեր հայացքն է, մեր կարծիքը: Յե՛վ ինչպէս մենք ազատ ենք այսպէս կարծել, նույնպէս ուրիշը ազատ է այլապէս կարծել: Յե՛վ թե կարող է գտնել մի ճանապարհ, վոր և բուն հայկաբանութեամբ խոսեր և ազգի մեծագույն մասին հասկանալի, խոսք ենք տալիս, վոր մենք առաջինը վազենք նորա գրողի տակ:

Բայց ցավելին այս է և մանավանդ ցավելի, վոր անմերժելի ճշմարտութիւնն է, թե մենք իջնելով հասարակ ժողովուրդի կյանքի մեջ պիտի ստիպվինք բուն թուրքի բառեր ել ներս առնուլ, ամենորվա կյանքի, պետքերի և հասկացողութեանց վորպէս հայտաբար, ինչպէս գիտական առարկաներում ստիպված ենք յեվ-րոպական բառեր առնուլ: Մենք մի ուր ցույց կտանք այնպիսի թուրքի բառեր, վոր ընհանուր ազգին դարձել են միորինակ գործածական և վորոնց գաղափարը մեկ բառով տվող խոսքեր վոչ միայն նոր լեզվի մեջ,

վոչ միայն մի վորեկեցե գաղափարն բարբառում, այլ նույնիսկ հին լեզվում ել չկան: Բացի սոցանից կան թուրքի բառեր, ընդհանուր ազգին գործածական դարձած, վորոնց հայերենը թեև կան հին լեզվի մեջ, բայց և այնպէս այնքան խոր ներս են մտած նոքա ազգի մեջ, վոր հայ դպրութիւնը յեթե 200 տարի ել ներգործե որինավոր կերպով, այնուամենայնիվ չպիտի կարողանա այդ բառերը առնուլ ժողովուրդի շրթունքից ու նոցա տեղը դնել թեև սեփական, բայց ազգի համար մեռած բառեր:

Կարող ենք մխիթարվիլ միայն նորանով, վոր շատ սահմանափակ են այդ տեսակ բառերի թիւը: Չկա աշխարհիս յեղեսին լեզու, վոր ոտար խառնուրդ չունենամեր նոր լեզուն չե կարող բացառութիւն լինել բնական կանոնից:

Մենք, հերիք համարելով առժամայն այսքան խոսքը, կտրու՛մ ենք մեր ճառի ընթացքը, ձեռք դարկած լինելով մի տեսութեան նոր լեզվի մշակութեան մասին ընդհանրապէս, ուր մանրամասնաբար պիտի քննվին այն բոլոր խնդիրները, վոր վերաբերութիւն ունենին նոր լեզվի մշակութեան: Այդ աշխատութեան շուտով հրատարակելը մենք չենք կարող խոստանալ արդո ընթերցողներին, թեև այդ գործի վրա անձանձիր աշխատել ենք և աշխատում ենք, այս բոպեյիս ել:

Վերջացնենք մեր հատվածը:

Պ. Պոռշյանցի վոտանալուքը մեծ հարազատութիւն ունին Արարատյան աշխարհի և տեղ տեղ ել ամբողջ ազգի վոգու և ձևի հետ: Որինակի համար դնում ենք այստեղ նորա «Ջան գյուլումը» (յեր. 74).

«Խնձոր ունիմ կծած ա, ջան, դյուլում, ջան, ջան,
Ձորեք կողմն երծաթած ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան,
Աղպերս ուղեց չի տվի, ջան, դյուլում, ջան, ջան,
Ասի յարի դրկած ա, ջան ծաղիկ, ջան, ջան:

Այ տղա, հիւ անիւ տուր,—մատնաչափ գիր անիւ տուր,
Ինձնից ել քեզ ճար չի կա, քաջուղ վեր անիւ տուր:
Յես աղջիկ եմ ալ կուզեմ,—բարակ մեջքիս շալ կուզեմ,
Յերը յես յեկա ձեր տունը, վոսկին սարեսար կուզեմ:

Կիրակի ել պան կըլնի,—երծաթից լավ թան կըլնի,
Վորդիդ մեռնի վարդապետ,—սիրածը չհաս կըլնի:
Աշտարակ բարձր տեղ ա,—ջուրը հիվանդին դեղ ա,
Սիրածը սիրածին չեն տալ,—ես ինչ անիւրով գեղ ա:

Ես սարը բարձր սար ա,—տակը գնջւած քար ա,
Յես քեզ թաքուն սիրեցի,—բան ո՞վ արավ աշկարա:
Իմ յարըն ինձ յար պըտի,—ձեռումը ֆանար պըտի,
Իմ յարի կանսած տեղըն,—մեկ չիսարի ծառ պտի:

Այ տղա, դու հազարը ըլնիս,—իմ ախպոր սատար ըլնիս,
Թե ինձնից ջոկ յար բռնես,—դու սրտապատառ ըլնիս:
Քաջուղիդ կալին մեռնիմ,—յերեսիդ խալին մեռնիմ,
Հսեկ եմ, կարդացող ես,—սաղմոսիդ ծալին մեռնիմ:

Ամպիլ ես ամպի նման,—շաքար ու դանդի նման,
Իմ նանն ինձ վոնց ա պահել,—ծալած գյուլբանդի նման:
Կաննել եմ ախա բախա,—շավաղուս տուտը կախ ա,
Շեկ տղա, կարմիր աղջիկ,—թող բռնենք իրար յախա:

Ամպիլ ա ձուռն չի գալիս,—թիւնել ա տուռն չի գալիս,
Ես անտեր բարձի վրա,—առանց յար քուռն չի գալիս:
Վոչխարն արել եմ բակը,—դեմ տվել սելի ակը,
Ով իմ սիրածը առնի,—չի վելի (վայելի) գլխի թագը:

Կաքավը կաննել ա քարին,—կտուցը լիքը արին:
Մի աղուռն վարդ եմ քաղել,—դրկել իմ աղպոր յարին:

Շատերը կան նույնպես աղնիվ, նույնպես գեղեցիկ,
Բայց մենք ուղում ենք միայն Նանիկը մեջ բերել (յեր-
100), ուր հայ պառավի վոգին և սիրտը ամեն հարա-
զատությամբ թափել և հեղինակը:

«Նանիկ արա մենծանա,
Հալիվորիս ծերանա,
Յերը վոր խելքիդ տեր ըլնիս,
Պառավ տատիդ չմոռնա:

Տատը գլխովդ պտիտ գա,
Ինչ խաթա ունիս տատին գա,
Յերեսիս մի բուռ հող քցես,
Իմ տեր ու տիրական բալա:

Ձենդ լսողը սասանի,
Ծակը մտնի, տաղ անի,
Ասի, հրես, Գրիգորը
Կը տա ինձ ու կըսպանի:

Գերի ա մեր հայ ազգը,
Ղոջաղների թայ ազգը,
Ես անիւրով թուրքի ձեռին
Փչացավ մեր կես փայ ազգը:

Իմ Գրիգորը մենծանա,
Դուլմանի աչքը հանա,
Հայի ազգին ոգնելով,
Փառք ու պատվի տիրանա:

Մենք ավարտեցինք մեր հատվածը Սոս և Վարդի-
թեր աղնիվ և պատմական աշխատության մասին, վոր
մեզ շատ մտքերի պատճառ դարձավ, վորպես և շատ
եջեր լցնելու մենք, հրապարակով, հանդիսաբար և
կացրդաբար հայտնում ենք արդո հեղինակին մեր սըր-
տանց շնորհակալությունը, ավելի ընդարձակություն

և ավելի կերպարանադործութուն մաղթելով նորա
պայծառ ընդունակությանը:

Մեզ ել շնորհավորում ենք, Խանումի խոսքերով
(յեր. 76), թե «Աչքդ լին. փառք աստուծու, անշառ,
անխաթա եռ հավկիրն ել շուռ տվինք»:

1/13 փետրվարի, 1864.

Ս. Պետերբուրգ

Կ Ո Մ Ե Ն Տ Ա Ր

«Սոս և Վարդիթեր»-ի կրիտիկայի մասին առաջին գրավոր
հիշատակութիւնը գտնում ենք Միքայել Տեր-Գրիգորյանի՝ Փար-
պեցու «Թղթին» կցած՝ Նալբանդյանի համառոտ կենսագրության
մեջ, Տեր-Գրիգորյանը հայտնում է, Վոր «Միքայել Նալբանդյանի
անտիպ աշխատութիւնների մեջ է գտնվում «Սոս և Վարդիթեր»
գիպատանության քննութիւնը, Վոր բավական մեծ հողված է և
մեզ հայտնի յե ում մոտ է գտնվում»:

Ամենայն հավանականութեամբ «Կրիտիկա»-ի բնագիրը յեղել
է հեղինակի այն թղթերի մեջ, վորոնք հանձնվել են հան-
գուցյալի յեղբայր Ղազարոսին Զեռազիրը «Հանդես գրականական
և պատմական»-ի խմբագիր Մկրտիչ Բարխուդարյանին և հասել
Նալբանդյանի քեռորդի Հովհաննես Սաչատրյանի միջոցով Բայց
այդ «մեծ կրիտիկա»-ն չէր, այլ նրա մի բեկորը: Տպագրելով «Սոս
և Վարդիթեր» «Կորած կրիտիկայի մի հատվածը» հանդեսի 1890 թ.
2-րդ դրբում, Բարխուդարյանը հիշատակում է, Վոր «Կրիտիկա»-ի
ձեռագիր տեսրակն սկսվում է 27-րդ էջից և վերջանում է 42-րդ
էջով: Խմբագիրը միջոցներ ձեռք առաւ գտնելու ձեռագրի պա-
կաս էջերը, բայց այդ ուղղութեամբ կատարված պրպտութիւններն
ապարդիւն անցան: Ակներև է, Վոր Նալբանդյանի անձնական
բարեկամ և նրա կենսագիր Միքայել Տեր-Գրիգորյանը, ինչպես
նաև բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը, Վոր նույնպես հիշա-
տակում է «մեծ կրիտիկան», Վորպես առաջին քննադատական
լուրջ գործը հայոց մեջ, տեսել են և կարդացել «Կրիտիկա»-ի ամ-
բողջական ձեռագիրը: Ռ. Պատկանյանի գնահատականից պարզ
յերևում է, Վոր նա ծանոթ է «Կրիտիկա»-ի բովանդակութեանը:
Աբրահամ Զամինյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած Միքայել
Նալբանդյանի յերկերի յերկհատորյակի մեջ գետեղված «Կրիտի-
կա»-ի հատվածը նույնպես տպագրված է պակասավոր ձեռագրի
հիման վրա: Ամենից հավանականն այն է, Վոր ձեռագիրն ընկ-

նելով հեղինակի վոչ բավականաչափ զբաղեալ ազգականներէ ձեռքը, անուշադրութեան հետեանքով կիսով չափ վոչնչացել է։

«Մոս և Վարդիթեր»-ի «մեծ կրիտիկա»-ն ամենից ավելի հետաքրքրում էր վեպի հեղինակ Պերճ Պոռշյանին, վոր տեղեկանալով այդ մասին, 1889 թվի սեպտեմբերի 4-ին Մ. Բարսեղյանին ուղղած նամակում գրում է. «Մոս և Վարդիթեր» քննադատութեան առթիվ՝ Նալբանդյանցի զրաժի մասին՝ յետ տեղեկութուն ունելի հանգուցյալի Ղազար Փարպեցու թղթի հառաջաբանից. նորա հրատարակիչ, նույնպես հանգուցյալ Միք. Տեր-Գրիգորյանն ինձ անձամբ ասաց, վոր ինքը կարգացել է հողվածը և չգիտէ ում մօտ է այժմ. իսկ տպւած վոչ մի տեղ չկա։ Ախտոս է, իհարկե, վոր թերի յետ, բայց և այնպես ցանկալի յետ հանգուցյալ Նալբանդյանցի կարծիքն իմանալ իմ անդրանիկ զրաժեքս վրա. տպեցեք ուրեմն, խնդրում եմ, թեկուզ պակասապատ»¹։ Այդ նույն խնդրով Պոռշյանը դիմել է նաև Ռ. Պատկանյանին։

Կարգալով «Կրիտիկա»-ի կիսատ հատվածը, Պոռշյանը չէր կարող կռահել մեծ գրականագետի քննութեան բուն խորհուրդն ու նպատակը, նկատած թերութիւններն ու առավելութիւնները։ Սակայն կարելի չէ դարձանալ, վոր ծանոթ չլինելով «մեծ կրիտիկա»-ի բովանդակութեանը և նրա արժանաւոր հարցերին, ականավոր վիպասանն իր յերկրորդ՝ «Հացի խնդիր» վեպում արձագանքում էր «Կրիտիկա»-ի առաջ քաշած գրական-քաղաքական հարցադրումներին։ Դա վկայում է, վոր 60—70-ական թվականներին հայ գրականութիւնը խորապես արձագանքում էր քաղաքական-հասարակական այն խնդիրներին, վորոնց արտահայտիչն էր Միքայել Նալբանդյանը։ Նշանավոր հրապարակախոսի քաղաքական-գրական գործունեությունը հսկայական ազդեցություն ունեցավ թե՛ հայ հասարակական մտքի և թե՛ գրականութեան զարգացման ընթացքի վրա։ Դառնալով «Կրիտիկա»-ի պատմութեանը, պիտի հիշատակենք, վոր Պոռշյանի «Մոս և Վարդիթեր» վեպը առաջին անգամ լույս տեսավ 1860 թ. «Մոսկովսկի Հայոց աշխարհի» ամսագրի տետրակներում և նույն թվի հոկտեմբերի վերջերին հրատարակվեց առանձին զրքովի Յեթն նկատի ունենանք, վոր Նալբանդյանը թրելիսիում յեղել է հենց 1860 թ., վորտեղից է

մեկնեց Յեզրուպա նոյեմբեր ամսին, ուստի պիտի յենթադրել, վոր «Կրիտիկա»-ի հեղինակը վեպը կարդացել է 1860 թվականին թրելիսիում։ Անկասկած, Նալբանդյանը ծանոթ էր նաև նույն թվականին Մանդինյանի «Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրված վոմն Բալազար Մամաջանյանի զրախոսականին, վորի մեջ ունակցիոն այս գրչակը բողոքում էր թե՛ «վեպը սրբապղծութիւն է կատարում յեկեղեցու վերաբերմամբ»։ Հավանորեն այդ գրախոսութիւնը և վեպի շուրջը յեղած դանդաղան բերանացի առարկութիւնները նկատի ունել Նալբանդյանը, յերբ գրում էր, վոր ինքը «ինքնահաճախ և անգործ մարդերից լուկ է այլևայլ անպատու կարծիքներ վեպի մասին»։ 1860—62 թ. թ. քաղաքական-հրապարակախոսական գործունեությունը կշարունակում էր նրա ամբողջ ժամանակը։ Ինչպես հայտնի յետ, այդ տարիներին են գրված «Յերկու տող» հոշակավոր պամֆլետը և «Յերկուսգործութիւնը»։ Հեղափոխական գործունեություն այդ վայրում շրջանում, յերբ մեծ հրապարակախոսը շառաչում աստակներ էր հասցնում հայ ունակցիային, նա հաղիվ թե՛ ժամանակ ունենալ զբաղվելու Պոռշյանի վեպի քննադատութեամբ։ Ուստի այդ աշխատանքին նա ձեռնարկեց ավելի ուշ, թե՛ «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը կասկած է հարուցում, վոր գրված է բանտարկությունից առաջ։ Այնուամենայնիվ հայտնի յետ, վոր «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտը կամ «մեծ կրիտիկա»-ն սկսված է և վերջացած Պետրոպոլիսի գնդանում «Կրիտիկա»-ն ամբողջում Նալբանդյանի զբաղմունքում առաջին աշխատութիւններից մեկն է, վորի վրա անհամեմատ ավելի շատ է աշխատել հեղինակը։ Հենց այն հանգամանքը, վոր «Կրիտիկա»-ն գրված է յերկու վարիանտով, վկայում է, վոր հեղինակն իր այդ աշխատութեանը չափազանց կարևոր նշանակություն է տվել և յերկուր ժամանակ մշակել եւ Գոն չմնալով առաջին գուտ գրական-բանասիրական վարիանտից, հեղինակը Պոռշյանի վեպի քննութեան առթիվ ընդհանրացրել է իր քաղաքական-փիլիսոփայական և գրական-ետթետիկական հայացքները։ Այդ տեսակետից «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտի նշանակությունը դուրս է գալիս «Մոս և Վարդիթեր» վեպի քննադատութեան սահմաններից։ Պետրոպոլիսի կալանավորը վերամշակելով «Կրիտիկա»-ն, թե՛ յեղեպոստան լեզվով, անգամ գնդանից, հետեղական գեոեղատեալի գիրքերից պայքարի դրոշակ պարզեց ցարիզմի և հայկական ունակցիայի դեմ։ Ահա թե ինչու «Կրի-

¹ Պետ. Գրական Թանգարան, Մ. Բարսեղյանի արխիվը։

տիկա»-ի առաջին վարիանտի պլանը քաղաքականապես չի բավարարել հեղինակին և նա վոչ թե արտագրել է, այլ ելակա՛ն մասերում արմատապես փոխել, վերամշակել և աշխատությունը և տպագրությունն համար նախապատրաստել և յերկրորդ վարիանտը, վորպես ըստ ամենայնի ավարտված աշխատություն: «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ն որգանապես կապված է Նալբանդյանի մեկ ուրիշ ուսումնասիրության՝ «Աշխարհաբարի համեմատական քերականության» հետ: 1863 թ. ապրիլի 12-ին բանտից գրած նամակում Նալբանդյանը խնդրում եր իր յեղբայր Աղաբաբին ուղարկել Սայաթ-Նովայի «Յերգարանը», Պաշտուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» և Պերճ Պողոսյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպերը: Աշխարհաբարով գրված այս նշանավոր գրական յերկերը, հարկավ, պիտի գրավեյին Նալբանդյանի ուշադրությունը և այդ յերկերից նա հարուստ նյութ պիտի քաղեր աշխարհաբարի քերականության համար: Նալբանդյանին առավելապես հետաքրքրում եր մանավանդ արաբատյան բարբառը, իսկ Պողոսյանի Աբովյանի յերկերը գրված էին հենց արաբատյան գյուղացիության բարբառով: Այդ մեկնակետից ել Նալբանդյանը քննադատել է «Սոս և Վարդիթեր» վիպասանությունը: Սակայն «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի մեղ հասած կիսատ հատվածն ակնարկում է, վոր այդ աշխատությունը Նալբանդյանը չի գրել վորպես նյութ «Աշխարհաբարի քերականության» համար, այլ սկսել և ավարտել է վորպես ինքնուրույն մի հոդված: Այդ վարիանտի տպագրված հատվածի մեջ հեղինակն ի միջի այլոց խոսում է աշխարհաբար լեզվի և քերականության մասին «Թեև այս խնդիրները ընդհանուր մշակությունը—գրում է Նալբանդյանը,—տեղիս վերաբերությունն մշակությունը—գրում է Նալբանդյանը,—տեղիս վերաբերությունն չունի, բայց և այնպես չհամբեցեցինք, վոր մի քանի խոսք չասենք»: Այդ ակնարկից յերևում է, վոր «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը գրված է վոչ թե վորպես նյութ «Աշխարհաբարի քերականության» համար և հետագայում միայն հեղինակը մտադրություն է ունեցել մշակել և ավարտել այն, այլ սկզբից հենց գրված է վորպես առանձին գրական ուսումնասիրություն: Մեծածավալ այդ աշխատությունը հնարավորություն պիտի տար հրապարակախոսին միաժամանակ շարադրելու իր մատերիալական կոթիտիկան: Պողոսյանի ռեալիստական վեպն այդ տեսակետից ամենակարևոր յերկն եր, վոր առատ նյութ կարող եր տալ թե՛ այդպիսի ուսումնասիրության և թե՛ Արաբատյան դաշտի

գյուղացիության վիճակի մասին խոսելու համար: Պատահական չէ, վոր Նալբանդյանը կիսատ թողնելով իր մի շարք աշխատությունները, նույնիսկ «Աշխարհաբարի քերականությունը», վոր պիտի լիներ հեղինակի գրական գործունեության գլուխ գործոցներից մեկը, վոչ միայն ավարտել է «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ն, այլև մշակել «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ ծավալուն վարիանտը կամ «մեծ կրիտիկան»: Իսկ առաջին վարիանտն անբավարար համարելով, հեղինակը թողել է՝ աշխարհաբարի քերականության համար մասամբ ոգտագործելու նկատառումով: Սակայն թե՛ Տեր-Գրիգորյանը, թե՛ Պատկանյանը տեսել և կարդացել են Նալբանդյանի թղթերի մեջ յեղած «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը և յերկրորդ վարիանտի կամ «մեծ կրիտիկա»-ի մասին գաղափար չեն ունեցել: «Բուն կրիտիկան» անհայտ եր գրական աշխարհին: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո միայն, Միքայել Նալբանդյանի դատավարության սենատական գործի մեջ հայտնաբերված է «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտի ամբողջական և մաքուր ձեռագիրը: Տես «Архив внешней политики и революции», фонд Деп. Полиции, 1862, № 230, ч. 76. «О революционном духе народа в России и распространении по сему случаю возмутительных воззваний. О Михаиле Набандове».

Նալբանդյանի սենատական գործի մեջ պահպանված է նաև նրա՝ բերդում գրական աշխատանքով զբաղվելու թույլտվության մասին յեղած ամբողջ գրագրությունը, վոր լույս է սփռում «Կրիտիկա»-ի մեծ վարիանտի «կորստյան» հանգամանքների վրա:

Այդ թույլտվությունն ստանալու մասին անմիջապես արձագանքեցին Պոլսի բարեկամները: Պոլսի «Մեղու»-ն, «Հյուսիսափայլ»-ի վերահրատարակության կապակցությամբ, տպագրեց խմբագիր Սըվաճյանի նամակը:

Սըվաճյանը լիզջունում եր Նալբանդյանի գրական գործունեությունը «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում: Յեվ իսկապես, շատ չանցած, «Հյուսիսափայլ»-ի 1864 թ. № 3-ում Ստեփանոս Նաղարյանի ստորագրությամբ տպագրվեց Նալբանդյանի «Ազգային թշվառություն» նշանավոր հոդվածը, վոր հայտնի չէ, թե ինչ ճանապարհով Պետրոպոլիսի բերդից հասել է խմբագրության ձեռքը: Սակայն այլ բախտի արժանացավ «Սոս և Վարդիթեր»-ի

«Կրիտիկա»-ն 1864 թ. փետրվարի 20-ին, այսինքն գրական աշխատանքի թույլտվությունն ստանալուց 15 որ հետո, Միքայել Նալբանդյանը «Կրիտիկա»-ի պատրաստ ձեռագիրն ուղարկել է յերրորդ բաժանմունքին տպագրության թույլտվություն ստանալու համար: «20-ին տվի գրվածքս քննության», գրում է Նալբանդյանը բերդի հիշատակարանում: Ձեռագրի վրա Նալբանդյանի ձեռքով գրված է ուսերեն.

«Северное Сияние»

(Арм. журнал)

Издаваемый в Москве г. Назарянц.

М. Налбандов.

Разбор романа «Сос и Вартитер» г Прошяниц,
изданного в Тифлисе в 1860 г.

Հայերեն ձեռագիրը մակագրված է.

Կրիտիկա. «Սոս և Վարդիթեր», աղգային վիպասանություն,
պ. Պերճ Պոռոյանց, 1860, Թիֆլիս:

Սակայն «Կրիտիկա»-ի տպագրությունը չի թույլատրվել և ձեռագիրը կցվել է Նալբանդյանի սենատական գործին ու այլևս չի վերադարձվել հեղինակին:

Դատելով հրապարակած «մեծ կրիտիկա»-ի ամբողջական վարիանտից՝ պետի յենթադրել, Վոր «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը համեմատաբար քիչ ավելի փոքր ծավալ է ունեցել: Այժմ արդեն ամբողջական վարիանտի հիման վրա հնարավոր է նաև պարզել, թե առաջին վարիանտի «գտնված բեկորը» «Կրիտիկա»-ի վոր հատվածն է և ինչ բնույթի փոփոխություններ է կատարել հեղինակը յերկրորդ վարիանտի մեջ:

«Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի տպագրված հատվածի սկզբի յերկրորդ պարբերությունն սկսվում է հետևյալ տողերով. «Փաթալիզմի վրա խոսելով, աղգային ավանդությանց մեջ մտանք, այնտեղից ել ծանոթությունց մեջ, այնպես վոր բուն վիպասանության վերաբերյալ նկատողությունը ընդհատվեցանք»: Ճիշտ նույն տողերով է սկսվում «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ կամ ամբողջական վարիանտի ձեռագրի 9-րդ էջի վերջին պարբերությունը՝ քիչ տարբեր շարադրությամբ: Մի քանի էջ հետո Նալբանդյանն առաջին վարիանտի մեջ հետևյալ հատվածով ավարտում է «Սոս և Վարդիթեր» վեպի թերությունների քննությունը:

«Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ թույլ նկարված անցքերը քննության դանակի տակ ձգել. այդ շատ յերկար կլինի. առանց նորան ել յերկարում է մեր հատվածը: Գուցե ավելորդ էլ լինեի այս աչքի հայտնի թույլության վրա շատ խոսել, մանավանդ վոր ինքը արգո հեղինակը կամ մեր ընթերցողը, յեթե ուշադրությամբ կարդան այս անցքերի նկարագրությունը, վոր մենք առանց մեր կողմից մեկ խոսք ևս ավելցնելու քաղեցինք բնագրից (յեր. 218—222), իրենք կտեսնեն մեր տեսած անբնականությունը և հակասությունը:

Այսչափ միայն ասում ենք, վոր վիպասանության շինվածքին մեծ հարված է տվել կատաստրոֆի այս անբնականությունը: Յեղ վորպես թե հերիք չեի, ինչ յեղել էր, այն պատվական տապանադրից հետո.

«Ահա սիրտ պտուղներ,

Մի ազահ մարդի գոհեր,

Ով ըստեղից անց կենա՝

Հիշի Սոսն ու Վարդիթեր»:

Վոր շատ ընտիր է, կարճ և ազդու, դնում է Գարեգնի անտեր վողբը: Ամբողջ գործի վեջ բոլոր վոտանավորքը վոր տակ ու վերե ես անում, մեկ հատ չկա այսպիսի անխորհուրդ, անաշոյ և սառը վոտանավոր: Պատճառը շատ բնական է, գործը հեղինակի մտքում և սրտում արդեն վերջացած է, նորա վողին ել բան չունի այս գործի հետ. բայց յերբ բռնադատում ես գրիչը ինչ էլ վոր լինի բան գրել, հայտնի բան է, վոր Գարեգնի վողբի պես կլինի, վոր վոչ բարով պետի ասեր:

Ամբողջական վարիանտի ձեռագրի 14-րդ էջում գրեթե առանց փոփոխության կարդում ենք նույն տողերը: Դատելով «Կրիտիկա»-ի յերկու վարիանտները նույնանման յեղրափակիչ հատվածների բովանդակությունից, պետի յենթադրել, վոր «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը կառուցվածքի և բովանդակության տեսակետից առաջին մասում մինչև վերջիշյալ հատվածը, վորի մեջ հեղինակն ամփոփում է վեպի գրական քննությունը, ունեցել է նույն բովանդակությունը:

Յերկու վարիանտների մեր հիշատակած նույնանման յեղրափակիչ հատվածներից հետո վեպի քննության շարունակությունը ընթանում է միանգամայն տարբեր ուղղություններով:

«Կրիտիկա»-ի առաջին վարկանտի մեջ հեղինակն անմիջապես անցնում է Պոռոյանի «Լեզվի և հառաջաբանի» քննության ու ըստ ելության շարադրում է աշխարհաբար լեզվի և քերականության հիմունքները։ Պիտի յենթադրել վոր նալբանդյանը, «Կրիտիկա»-ն գրելիս արդեն ուսումնասիրել էր մի քանի հիմնական բարբառներ և բավականաչափ նյութ հավաքել «Աշխարհաբարի համեմատական քերականության» համար։ «Մենք շատ վաստեր հավաքած ենք,—գրում էր նալբանդյանը,—ուրիշ ժամանակ մի առանձին գործով կը հրատարակենք մեր տեսությունը նոր լեզվի մշակության մասին, յեթե միայն աջող մեզ կատարելագործել այդ ձևովապ աշխատությունը»։ Ուրեմն աշխարհաբարի քերականության նյութն արդեն վորոշ չափով պատրաստ էր և առանձին մասերն արդեն գրված էյին, յերը նալբանդյանը գրում էր «Կրիտիկա»-ն, վորի մեջ նա ոգտագործել է քերականության նյութերը աշխարհաբար լեզվի էր տեսությունը հիմնավորելու համար, «Կրիտիկա»-ի առաջին վարկանտի այդ հատվածը հետաքրքրական է լեզվական-բանասիրական տեսակետից։ Պոստանալով աշխարհաբարի տեսության ծավալուն քննությունը տպւ աշխարհաբարի քերականության մեջ՝ «Կրիտիկա»-ի հեղինակն աշխուսամենայնիվ շարադրում է աշխարհաբարի զարգացման հիմնական սկզբունքները։ Նալբանդյանի կարծիքով «նոր լեզվի խորհուրդն էր լինելու, վոր քան կալելի յե առավել շատ և առավել մեծ բազմության հասկանալի կերպով խոսել։ Այս պատճառներով, առաջ ամենեին հին լեզվից նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, երբեք ամենական բարբառին ստրկախափելու և առանց այս կամ այն գաղափարների եյական տարերքը, վոր իրենց ձևով և կազմությամբ ավելի ընդունակ են կենդանի ընդհանրության լեզվի վրա պատմականություն, պիտի ընկնեն ճարտահանրության հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հավելով և քիմիաբար (Ֆիզիկաբար վնջ) միանալով պիտի դուրս գան վոշ վորպես իրարատեսություն կամ անիրպատություն, այլ վորպես նոր արարած»։

Թյան, Վորի առև հինգ տարի ընկնլած եյինը մենք եր, վնչ. այդ տակալլին խորհուրդ ուներ և սկզբունքից առաջ եր գալիս, Թեև վոչ դրականապես գործադրելի յեր այդ սկզբունքը, այլ ստրկա-նում է հին լեզվի արտաբերն ձևին,—կեղեին, Վոր բնավ խոր-հուրդ չունի»:

դարձու մեջ ութերորդ ամենախափար դարին արձագանք յեղած չլինի»:

Դպրութեան, ուրեմն և գրականութեան խորհուրդն եր' ժամանակակից լուսավորութեան շարժառիթներով «փարատել» միջնադարյան խափարը:

Այդ այն պարտականութիւնն է, վոր Նալբանդյանը համարում էր «մեր», այսինքն իր և իր յետեից ընթացող ինտելիգենցիայի գրական-հասարակական գործունեութեան նպատակն ու «պարտականութիւնը»: Ակնհերե է, վոր Նալբանդյանը Պոռշայնին դնում էր նորերի շարքում: Ահա թէ ինչու վորպէս հետեղական գեմոկրատ՝ նա քննադատում է Պոռշայնի շեղումները, նրա «վոսկեղարյան անմեղութիւնը» և վորոշ իլյուզիաները: Մակայն Նալբանդյանը սովորական գրական գործիչ չէր, այլ հեղափոխական լուսավորիչ, վոր հետապնդում էր քաղաքական կոնկրետ նպատակ: Ահա թէ ինչու այդ մեծ «պարտականութիւնը» որգանապէս կատարում էր «խորհրդավոր ժամանակներին» հետ: Կասկածից վեր է, վոր այս բառերի տակ Նալբանդյանը հասկանում էր հասունացող գյուղացիական հեղափոխութիւնը և խոսքն ուղղում էր քաղաքական բարեկամներին, վորոնք պէտք էր նախապատրաստելին ժողովուրդը «խորհրդավոր ժամանակներին համար»:

Տարբախտաբար հեղինակը պատռել է «Կրիտիկա»-ի 2-րդ վարեանտի այդ կարեւոր հատվածից 4 էջ՝ 12—17-ը, Նորից թվագրել է այդ էջերը և ջնջել է նաև այդ էջերի շարունակութիւնը կազմող 3 տողերը, վորոնք մոտավոր զարգացում են տալիս հանված էջերի բովանդակութեան մասին: Ձևոված է «... և այ (հավանորեն հասարակաց, խմբ.) հոսանքի մեջ: Դեմ դնել այդ հորձանքին, — ահա մի ազնիվ խնդիր և այդ դիմադրութիւնը և միջնադարյան ամուլ համակարգութեանց կործանումը մենք հրատարակում ենք վորպէս անփոխանակելի հնար ազդային քաղաքակրթութեան» (ընդգծումը մերն է, խմբ.): Իսկ 12-րդ էջի վերջին պարբերութեան այն տողերը, վորոնք անցել են 13-րդ էջը, հեղինակը գրել է բնագրի 12-րդ էջի լուսանցքում: Հեղինակի ձեռքով ջնջված վերջին յերեք տողի բովանդակութիւնը վկայում է, վոր նա հանել է ձեռագրի այդ էջերը, նկատի ունենալով, վոր գրաքննութիւնը կարող է արգե-

նել ձեռագիրը: Մեր վերձանած վերջին տողերն ապացուցում են, վոր հանված չորս էջերը, անշուշտ, քաղաքական լուրջ բովանդակութեան պարտի ունենային:

Մակայն Պոռշայնի վեպի կապակցութեամբ ևս սրելով կռիվը հայկական ռեակցիայի դեմ՝ Նալբանդյանը կասկածում է, վոր ապագա ընթերցողը հաշիվ չառնելով գրութեան հանգամանքները, կարող է այդ ամենն ընդունել Պերճ Պոռշայնի հաշիվին, ուստի անմիջապէս սահմանադրում է վկայաւանդն ազգային կղերական հոսանքից. «Հարկ չկա կարծում ենք, ասել, վոր այս բոլոր խոսք ու գրույցը վոչ թէ լոկ մեր հեղինակին չեն վերաբերվում, այլ մասնական ալիքի փոքր բաժինը կարող է հասնել նորան...»:

Վորպէս պրակտիկ հեղափոխական՝ Նալբանդյանը չէր բավարարվում հարցի լոկ տեսական-պատմական կողմով, ուստի չէր մոռնում ժամանակակից բնագիտութեան, քիմիային, ֆիզիկային զինում է ժամանակակից բնագիտութեան և նաև Պոռշայնի վեպում տեղ գտած ավան- և պարզաբանում է նաև Պոռշայնի վեպում տեղ գտած ավան- գութիւնները բնական պատճառները, վորոնք հայտնի չէին կարող լինել հասարակ ժողովրդին:

Այդ բացատրութիւններն մեջ Նալբանդյանի յեղեկտը Ֆոյերբախի մատերիալիստական փիլիսոփայութիւնն է: Մարդը վոչ միայն ֆիզիկապէս, այլ և բարոյապէս յենթակա յենթութեան ազդեցութեան. բնութեան սրտի զարկը ցոլանում է անմիջապէս մարդու սրտում: Մարդը իր գաղափարը առնում է բնութիւնից: Ինչ չափով ճանաչել և ուսել է նա բնութիւնը, համեմատելով ինչ չափին կլինի նորա գաղափարները և հասկացողութեանց այդ չափին կլինի նորա բացատրութիւնը չունի: ազնվութիւնը: Ահա մի որեւէ, վոր բնավ բացատրութիւն չունի: Մարդի վոստայնից բարակ մետաֆիզիկական համակարգութեանց ըզննողական զարգացումը կան բնութեան մեջ. իսկ ինչ վոր չկա, ըզննողական զարգացումը կան բնութեան մեջ. իսկ ինչ վոր չկա, այն ամեններն սոստ և: Բնութիւնը մի գիւրդ է, վոր պիտոյն է արդար և ուղիղ հասկանալ. սխալ ըմբռնողութիւնը մեծ փնտախեղ են տալիս:

«Վիպաւաստութեան թերութիւնները քննութեան» նոր հատվածը, վոր ավելացրել է Նալբանդյանը «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարեանտի մեջ, փոխարինում է առաջին վարեանտի այն հատվածին, վորի մեջ Նալբանդյանը քննում է Պոռշայնի վեպի լեզվական հարցերը: Յերկրորդի մեջ նա հրաժարվում է այդ հարցերի վերաբերմանը: Մենք չենք ուզում քննութեան տակ ձգել հեղե-

նակի լեզուն և նորա շատ ձևն (ձախողված. Խմբ.) հառաջադա-
նությունը, վերջինս յեթե չլինեք, առավել դոհ պիտի լինեյինք»։
Ուրեմն Նալբանդյանը յերկրորդ վարիանտից ամբողջությամբ
դուրս և ձգել առաջին վարիանտի լեզվի քննությանը նվիրված
ամբողջ բանասիրական հատվածը։ Սակայն այնուամենայնիվ նա
լուռությամբ չի անցնում այդ հարցի մոտով, թեև հարցը դնում և
բոլորովին այլ՝ հողի վրա և քննում և վորպես հրապարակախոս-
«Կրիտիկա»-ի հեղինակին զբաղեցնում և խնդրի քաղաքական
կողմը, այսինքն վեպի կապակցությամբ արծարծված քաղաքական
հարցերը, իսկ լեզվի հարցը յերկրորդ վարիանտի մեջ մասնավոր
խնդիր է։ Պաշտպանելով ժողովրդի մեծամասնության հասկանալի
լեզվի հարցը, Նալբանդյանը շարունակում և արշավանքը ունեղ-
յիոն տարրերի դեմ, վորոնք պայքար հայտարարելով «նոր հա-
յախոսությանը», պատճառ ելին բռնում նաև նրա կրած ոռաք-
աղեցնությունները։ Նալբանդյանն առավ և քաջում ժողովուրդ-
ների համերաշխության հարցը և, վորպես մատերիալիստ, պարզա-
բանում և հարեան և բախտակից ժողովուրդների փոխազդեցու-
թյունների խնդիրը, «... բայց այնպիսին, յերբ աչքի տակ առնու-
բնությունը, յերկու ազգի կյանքերի միորինակ և միաձև աճե-
լությունը, յերկուքի ել ընկձված ու հարստացրված վիճակը, այն-
ժամանակ բանը աշխարհ կրանի, վոր հայը և թուրքը այս տեսակ
կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հողերանական
յերևույթներով իրարից չեյին կարող հեռու լինել։ Թող ինչ կա-
մին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցոլացնում և արտաքին-
բնությունը»։

«Երբտիկա»-ի առաջին և վերջին մասերում հեղինակը շարադրում է նաև իր մատերիալիստական եսթետիկան: Տարաբախտաբար առաջին վարիանտի մեջ պակասում են հենց այդ հատվածները: Հենվելով մատերիալիստական փիլիսոփայությունից հիմնական այն չքույթի վրա, վոր մարդկային միտքը «ցուցանում է արտաքին բնությունը», «Երբտիկա»-ի հեղինակը համար գրականութունը հանդիսանում է կյանքի «անխաղախ հայելին»:

Պոռոշյանի վեպը ռեալիստական այդ «անխաղախ հայելիին» էր։
 Համարձակ կարող ենք ասել, — գրում ե նալրանդյանը, — վրդ
 արզո հեղինակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, վո՞ն
 ավելի ե վրժ պակաս, մի ամենախաղախ հայելի յի, ուր ցտղ¹²²—
 նում են բնութիան ճառագայթերը։

«Բնութիւնն ճառագայթքը» ասելով՝ հեղինակը հասկանում է «բնականութիւն», իրականութիւնն հմարտելու պատկերը: Յեղ ռեա-
լիստական գրականութիւնն ամենամեծ արժանիքը Նալբանդյանը
համարում է տա՛ն հանգամանքը, վոր «ներգործողը իրենց խոս-
քերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ո՛վ և ի՞նչ լի-
նելը: Մեծ տարբերութիւն կա տեսնելու և լսելու մեջ: Այն հե-
ղինակը, վոր ինքը բան չէ ասում մեզ, այլ մարդիկ է հանում
մեր առջև ներգործել տալով նոցա,—նա ցույց է տալիս. ել տես-
նելուց հետո լսելու կարողութիւնն չկա»: Այս գնահատականը
տալով Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր Սարգիս» վեպին, Նալբան-
դյանը Պոռշյանի վեպի ամենակարեւոր առաջիկութիւնն է հա-
մարում նրա ռեալիզմը, դիմաինքնի գերծումը. «Մոռ է Վարդի-
թերը» կարելի չէ ընդունել վորպէս լոկ և պարզ նկարագի-
րութիւն, ուր բնականաբար և անբռնադատ փայլում են նկա-
րագրված ընկերութիւնն կյանքը, հոգեբանական ունակութիւնքը:
Բարոյական և ընկերական հասկացողութիւնքը», Նալբանդյանը վեպը
հեղինակի «վոսկեղարքան անմեղութիւնը», Նալբանդյանը վեպը
արժեքավորում է, վորովհետեւ նա բացում է «ազգի բարոյական
խոցերը, վորոնք կուտակված ֆալով վիչ միայն կարող են փոխել,
այլև իրենց վարակիչ վորակութիւնքը շատ կորստաբեր լինելը:
Նալբանդյանը պահանջում եր վիպասանից «միւս կայացնել կյանքի
մասին»: Անա թե ինչու նա մեծագուշն վոգեւորութիւնք է ար-
տահայտվում Մոսի փոքր յեղբոր՝ Արշամի մասին, վորը դիմակա-
գերծում է գյուղի ցեցերին. «Արշամի բերնով խոսում է նոր
ժամանակների վորդին»:

ժամանակները զորդինն:

«Արշամը իր սերունդի բերեցուցելն է. նա վռչ միայն ընդունում է այդ դառն խոսքերի համարությունը, այլև դատաստանում է իր յեղբարց բերվող բերեսանությունը: Ինչպես առաջ ել ասացինք, ավստօս Վոր շատ քիչ հանդես ունի «Մոս և Վարդի-թերի» մեջ այն ուղղությունը, Վոր բերևում է Արշամում, թեև այս նպահին ել տեսնում ենք կենարար սկեսպտիցիզմի արած աղ-դեցությունը: Մենք աշոգությունն է ընթացք ենք մտղթում այդ բերկնային դեսպանին»:

յիւրկնային զեպանին»։
Դժգոյար չէ նկատուի Զերնիշիվսկու եսթետիկայի քաղաքա-
կան-տնտեսական ազդեցութիւնը։ Այդ այն պահանջն էր, վոր անուս-
էր նաեւ Դորրոյշուրը՝ Տուրգենեվի «Накануне» յերկի կապակի-
ցութեամբ՝ «Когда же придет настоящий день?» հոգեվարում։

գնելով ուսումական խնամարկին պատկերելու պահանջը: Դպրութեան, ուրեմն և դրականութեան խորհուրդն եր այդ «սկեսպիկ ուղղութեան», այսինքն հեղափոխական զաղափարախոսութեան պրոպագանդան:

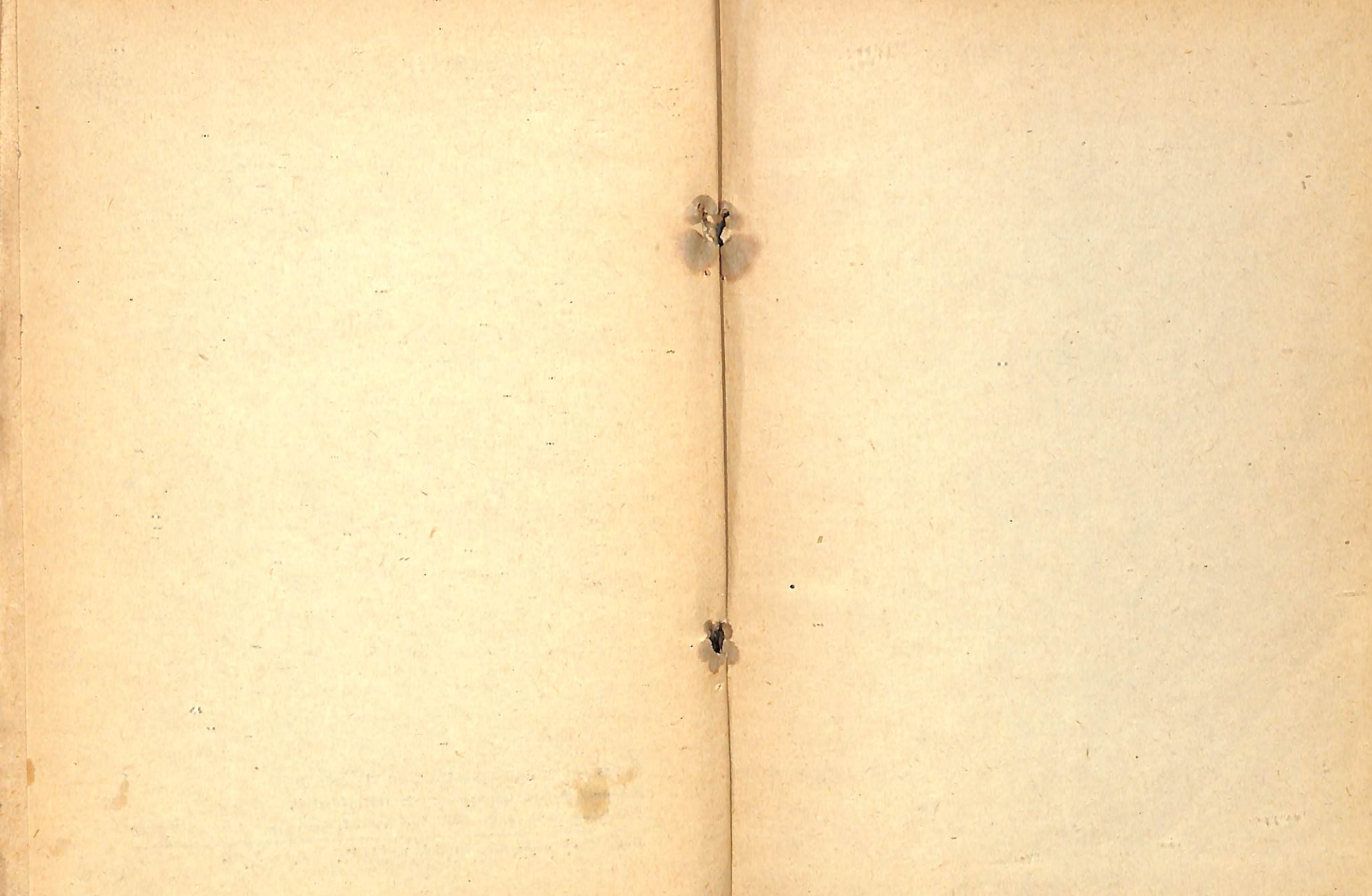
Դժվար չե նկատել նաև «Կրիտիկա»-ի և «Յերկրագործութեան» կապը: Նալբանդյանը Պոռշյանի վեպի կապակցութեամբ խոսում եր Արարատյան դաշտի գյուղացիութեան մասին: Վեպում նկատելով գյուղացիութեան մեջ գոյութիւն ունեցող փոխողնութեան զաղափարի արտահայտութիւնը, Նալբանդյանը դիտում եր այն վորպես համայնական աշխատանքի, կոյեկտիվ ձևի արտահայտութիւն և քաջալերում ե վորպես «ուղիղ ճանապարհ», մի քայլ առաջ անցնելով «Յերկրագործութեան» հողի «հասարակական սկզբունքից»:

Ծանոթանալով «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի հատվածին ու մեր հիշատակած այն փոփոխութիւններին, վոր կատարել ե հեղինակը յերկրորդ վարիանտում, դժվար չե յեզրակացնել, վոր Նալբանդյանը յերկրորդ վարիանտը գրել ե քաղաքական նկատառումներով: «Կրիտիկա»-ն այն յերկն եր, վորի նյութը հնարավորութիւն եր տալիս նոր խոսք ասելու «զալոց սերնդին»: Այդ հարցում Նալբանդյանը վարել ե «Խնչ անել»-ի հռչակավոր հեղինակի՝ Չերնիշևսկու քաղաքական տակտիկան: Ըստ ելութեան «Կրիտիկա»-ն «Յերկրագործութեան» շարունակութիւնն եր բանտի պայմաններում: Պատահական չեն նաև «Կրիտիկա»-ի մեջ Դալիլեյի նվիրված տողերը: Դալիլեյի վեճակը նկարագրելով՝ Նալբանդյանը նկատի ունեւ իրեն, վորպես ապագա ժամանակների պատգամախոսի:

Տեխ. խմբ. Վ. Մանուկյան
Սրբազրիչ՝ Վ. Մելիքսեթյան
Գոնարով սրբազրիչ՝ Բ. Տոնյան

Հանձնված ե արտադրութեան 26/XII 1939 թ.
Ստորագրված ե աղագրութեան 13/II 1940 թ.
Դրովլետի լիազոր ե—1088, հրատ. № 53, պատվեր № 1, տիրաժ 2000
ԱրմՅԱՆ-ի ապարան, Յերեվան, Լենինի փողոց № 67.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0389184

ԳԻՆԸ 3 Ռ.
ԿԱՋՄԸ 1 Ռ.

70.860